

**RIKTLINJER FÖR
UTVÄRDERING AV
DROGFÖREBYGGANDE
INSATSER
HANDLEDNING FÖR DEM
SOM PLANERAR OCH
UTVÄRDERAR PROGRAM**

Christoph Kroger

Heike Winter

Rose Shaw

IFT Institut für Therapieforschung

München

Tyskland

Förord

Under de senaste åren har ett ökande antal förebyggande verksamheter genomförts i samtliga medlemsländer inom Europeiska unionen (EU). De flesta projekt har emellertid inte utvärderats på ett effektivt sätt och därför är det angeläget att öka kunskaperna om tillvägagångssättet vid utvärdering av förebyggande insatser och att utbyta erfarenheter och resultat.

European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA) stödjer nu vetenskapliga utvärderingsmetoder inom det drogförebyggande området i syfte att förbättra kvaliteten på det förebyggande arbetet. För detta ändamål har Institut für Therapieforchung (IFT) i Tyskland kontrakterats för att utveckla riktlinjer. Dessa riktlinjer (som du nu läser) är avsedda att vara ett hjälpmedel vid utvärdering av förebyggande insatser i många olika sammanhang och inom ett brett spektrum av olika insatssstrategier. Riktlinjerna kommer att göra det lättare att jämföra olika resultat och bör därför bidra till diskussioner och kunskapsutbyte mellan EU:s medlemsstater inom det drogförebyggande området. De som planerar projekten kommer att ha nytta av vetenskapliga utvärderingsmetoder för att tolka resultaten av varje förebyggande insats och för att utarbeta frågeställningar för framtida undersökningar.

Parallellt med utarbetandet av riktlinjerna har fem andra europeiska projekt genomförts som också inriktats på drogförebyggande insatser. Dessa sex projekt behandlar olika sidor av drogförebyggande verksamheter och kompletterar i stort sett varandra.

Det första projektet som utförts av COST A6 Working Group 2 samordnas av Alfred Uhl vid Ludwig Boltzmann Institut i Wien. Projektets syften sammanfattas i titeln, *Evaluation of Primary Prevention in the Field of Illicit Drugs. Definitions – Concepts – Problems*, och det primära målet har varit att nå samförstånd bland europeiska experter när det gäller teoretiska definitions- och metodfrågor.

Det andra projektet är publicerandet av *The Drug Prevention Handbook* av Pompidou-gruppen i samarbete med Jellinek Consultancy i Amsterdam. Det är en handledning i det praktiska arbetet med att utveckla och genomföra drogförebyggande insatser. Handboken är avsedd att vara en innehållsrik och detaljerad informationskälla, med checklistor i de frågor som man behöver beakta för att planera, genomföra och utvärdera förebyggande verksamheter.

Tre andra projekt har initierats av EMCDDA och planerats och utformats för att fullfölja uppdraget att främja vetenskapliga utvärderingsmetoder och förbättra kvaliteten på det förebyggande arbetet.

En instrumentbank för utvärdering av förebyggande program, *Evaluation Instrument Bank*, som ger konkreta exempel samt

färdiga instrument som är användbara vid utvärdering av genomförande och resultat, har utvecklats av Mark Morgan vid Education Research Centre i Dublin.

En databank för förebyggande insatser i Europa the Exchange on Drug Demand Reduction Action (EDDRA) håller just nu på att upprättas av EMCDDA och har prövats i en genomförbarhetsstudie som letts av Teresa Salvador vid CEPS i Madrid.

Slutligen har en volym som kompletterar dessa riktlinjer publicerats, *The Monograph on the Evaluation of Drug Prevention*. Monografin utgår från diskussioner vid och skrifter från *Första konferensen om utvärdering av drogförebyggande insatser* som ägde rum i mars 1997 vid EMCDDA:s huvudkontor i Lissabon.

Dessa riktlinjer har utvecklats i tre omgångar. Först utfördes en analys av de förebyggande insatser som för närvarande pågår i Europa. Man bedömde det aktuella kunskapsläget och exempel på goda utvärderingsmetoder. I den andra omgången utvecklades riktlinjerna enligt resultaten av denna bedömning och av en genomgång av befintlig litteratur på området. Ett första utkast diskuterades i en workshop med specialister vid IFT i augusti 1996, och ett reviderat utkast presenterades vid konferensen i mars 1997. Detta utkast diskuterades i tre parallella workshops och utvärderades också med hjälp av frågeformulär.

Detta andra utkast testades också i en genomförbarhetsstudie av 20 europeiska förebyggande projekt i 13 EU-länder. För vart och ett av dessa projekt krävdes en skriftlig utvärdering enligt riktlinjerna, samt en bedömning av riktlinjernas kvalitet och praktiska användbarhet. De som deltog i genomförbarhetsstudien utvärderade slutligen riktlinjerna vid en tvådagars workshop i juni 1997. Vi tror därför att denna slutliga version kommer att utgöra de slutgiltiga riktlinjerna för utvärdering av drogförebyggande insatser.

Vi vill också tacka de många specialister som bidragit med sin tid och sina kommentarer så att riktlinjerna har kunnat utvecklas på ett framgångsrikt sätt. Deltagarna i det första specialistmötet i München 1996 förtjänar också vårt tack: Wim Buisman (Jellinek Centre, Amsterdam), Mark Morgan (Education Research Centre, Dublin), Alice Mostriou (Athens University Medical School, Aten), Jorge Negreiros (Universidade do Porto, Porto), Teresa Salvador (Centro de Estudios sobre Promoción de la Salud, Madrid), Anne-Marie Sindballe (Sundhedsstyrelsen, Köpenhamn), Zili Sloboda (National Institute for Drug Abuse, Rockville) och Alfred Springer (Ludwig Boltzmann Institut, Wien). Vi tackar också Alfred Uhl (Ludwig Boltzmann Institut, Wien) vars deltagande i diskussionerna av speciella ämnen har varit ovärderligt.

Slutligen vill vi särskilt tacka alla som deltog i genomförbarhetsstudien och som satsade mycket tid, tålamod och energi på praktiska prov av det andra utkastet till riktlinjerna. Från alla engagerade i de respektive projekten riktar vi ett tack till Christian Fazekas (Österrike), Peer van der Kreeft (Belgien), Matthy Balthau (Belgien), Tuukka Tammi (Finland), Françoise Baranne (Frankrike), Cecile Gendre (Frankrike), Josef Mast (Tyskland), Vasso Boukouvala (Grekland), Mark Morgan (Irland), Cristina Sorio (Italien), Han Kuipers (Nederländerna), Sonia Po och Rui Castro Rodrigues (Portugal), Dulcinea Gil (Portugal), Francisco Javier Corpas (Spanien), Ulla Isaksson (Sverige), Harriet Gilbert (Sverige) och Willm Mistral (Storbritannien). Deras erfarenheter och feedback spelade en avgörande

roll för att riktlinjerna skulle kunna göras till ett verktyg som kan användas i praktiken i det drogforebyggande arbetet.

Innehållsförteckning

Förord	2
Innehållsförteckning	5
INLEDNING	8
Vad är utvärdering?	8
Riktlinjernas teoretiska bakgrund	8
Vem kan använda riktlinjerna?	9
Olika möjligheter att använda riktlinjerna	9
När kan riktlinjerna användas?	9
Handledningens struktur	9
Del A: Riktlinjerna	10
Del B: Exempel	10
Del C: Ordlista	10
Hur använder man handledningen?	10
DEL A: RIKTLINJER FÖR ATT PLANERA OCH UTFÖRA UTFÄRDERING	12
Kapitel 1: Att utvärdera planering av program	12
1.1 Fenomenet	12
1.2 Den begreppsmässiga bakgrunden	13
1.3 Behovet av en förebyggande insats	13
1.4 Målgruppen	14
1.5 Mål	14
1.6 Metoder	15
1.7 Resurser	15
1.8 Att planera utvärdering av processen	15
1.9 Att planera utvärdering av resultatet	16
1.10 Synpunkter på planeringsfasen	16
1.11 Planering av checklista	16
Kapitel 2: Processutvärdering	18
2.1 Att planera processutvärdering	18
2.2 Genomförande av den förebyggande insatsen	18
2.3 Granska målgruppen igen	19
2.4 Exponering	19
2.5 Kvaliteten på den förebyggande insatsen	19
2.6 Diskussion om resultaten av processutvärderingen	20
2.7 Checklista för processen	20
Kapitel 3: Utvärdering av resultatet	21
3.1 Att planera en utvärdering av resultat	21
3.2 Att utvärdera resultatet	22
3.3 Stickprovgruppen	22
3.4 Resultaten	22
3.5 Diskussion om resultaten av resultatutvärderingen	23
3.6 Checklista för resultat	23
Kapitel 4: Att föra resultaten vidare	24
4.1 Att utveckla en kommunikationsplan	24
DEL B: EXEMPEL	25
Kapitel 1: Att utvärdera planering av program	25
1.1 Fenomenet	25
1.2 Den begreppsmässiga bakgrunden	26
1.3 Behovet av en förebyggande insats	27
1.4 Målgruppen	29

1.5 Mål	31
1.6 Metoder	33
1.7 Resurser	34
1.8 Att planera processutvärdering	35
1.9 Att planera utvärdering av resultatet	36
1.10 Tankar om planeringsfasen	36
Kapitel 2: Processutvärdering	38
2.1 Att planera processutvärdering	38
2.2 Genomförande av den förebyggande insatsen	39
"Komponenter	40
Metoder	40
Mellanliggande målgrupper	40
2.3 Återblick på målgruppen	41
2.4 Exponering	42
2.5 Kvaliteten på den förebyggande insatsen	43
"Indikatorer	43
2.6 Diskussion om resultaten av processutvärderingen	44
Kapitel 3: Utvärdering av resultat	45
3.1 Att planera utvärdering av resultat	45
3.2 Att utföra utvärdering av resultatet	47
3.3. Stickproven	47
3.4 Resultaten	48
3.5 Diskussion om utvärderingen av resultaten	49
Kapitel 4: Att sprida resultaten	52
4.1 Att utveckla en plan för kommunikation	52
DEL C: ORDLISTA	54
Attityder till droger	54
Avsikt att använda droger	54
Avsiktliga förändringar	54
Behovsbedömning	54
Bortfall	55
Exponering	55
Frågeformulär	55
Följsamhet	55
Förebyggande insats	56
För- och eftermätningar	56
Hinder	56
Huvudmål	56
Incidens	56
Indikator	56
Instrument	57
Integritet och självförtroende ("Lifeskills")	57
Intermediär målgrupp	57
Intervju	57
Livsstil	57
Kontrollgrupp	58
Kulturella vanor	58
Kunskap om missbruk	58
Kvalitativ metod	58
Kvaliteten på insatsens genomförande	58
Kvantitativ metod	59
Mellanliggande variabler	59
Missbruksbeteende	59
Målgrupp	59
Normer	60

Nytänkande	60
Objektivitet	60
Observationsinstrument	60
Observatör	60
Olika perspektiv på behov	61
Oväntade förändringar	61
Prevalens	61
Problembeteende	61
Reliabilitet	61
Risikfaktorer	61
Selektionseffekter	62
Skyddsfaktorer	62
Slutlig målgrupp	62
Statistiska metoder	62
Chi-kvadrat-test	63
T-test	63
Strukturella förändringar	63
Systematiskt fel	63
Trohet	64
Täckning	64
Uppgifternas kvalitet	64
Utformning	64
Utformning av kontrollgruppen	65
Utvärderare	65
Validitet	66
Litteratur	67

INLEDNING

Vad är utvärdering?

Att utvärdera en insats, ett projekt eller ett program¹ innebär att man systematiskt samlar, analyserar och tolkar information om hur insatsen genomförs och om vilka effekter den kan ha. Den information som samlats används ofta för att avgöra hur man kan förbättra en insats, om den ska utvidgas eller slopas.

Utvärderingen skall huvudsakligen svara på följande grundläggande frågor:

Vilken karaktär och omfattning har problemet?

Vilka insatser kan påverka problemet?

Vilken målgrupp avser insatsen att nå?

När insatsen verkligen målgruppen?

Genomförs insatsen som planerat?

Är insatsen effektiv?

Det är nödvändigt att få svar på dessa frågor för att skilja användbara förebyggande insatser från sådana som är otillräckliga och ineffektiva. Detta är viktigt inte bara för att öka kunskaperna om förebyggande arbete och förbättra dess kvalitet, utan också därför att det kan vara grunden för beslutsfattare och sponsorer när de bestämmer vilka projekt de skall stödja.

Trots att det i teorin är allmänt accepterat att utvärdering är både nödvändig och användbar, har i praktiken mycket få förebyggande verksamheter utvärderats i Europa. Brist på kunskap, osäkerhet och brist på förtroende när det gäller hur man egentligen skall gå tillväga när man utvärderar förebyggande insatser inom missbruksområdet, kan vara en av orsakerna till denna brist på utvärdering.

Riktlinjerna är avsedda att fylla detta tomrum. Avsikten är att de skall fungera som en handbok för hållbara och vetenskapligt grundade utvärderingar av olika typer av förebyggande insatser inom olika områden.

Riktlinjernas teoretiska bakgrund

Vid utformningen av dessa riktlinjer beslutade vi att följa en strukturerad, empirisk, kvantitativ metod. Även om man kan tänka sig mer ingående information om kvalitativ metodologi, har vi bedömt det som omöjligt att kombinera dessa två olika metoder på ett tillfredsställande sätt inom det

¹ I dessa riktlinjer föredras termen "→förebyggande insats" framför "projekt" eller "program", eftersom de senare termerna kan ha olika betydelser för olika människor. (Då termen används på varje sida är detta det enda tillfället som den är markerad med "→.")

utrymme som står till buds. Vi föreslår att den som vill veta mer om teorier och metoder om utvärderingsförfaranden skaffar sig EMCDDA:s kompletterande volym, *The Monograph on the Evaluation of Drug Prevention*. Denna monografi ger djupgående information om många olika aspekter på utvärdering (t.ex. situationen i Europa och Amerika, olika typer av utvärdering, mätning av resultat, mellanliggande variabler, kostnadseffektivitet och de hinder och utmaningar som utvärderingen möter).

Vem kan använda riktlinjerna?

Dessa riktlinjer är ämnade att vara till hjälp för människor inom olika områden för att planera och utvärdera drogförebyggande insatser. De är avsedda särskilt för dem som har en mer praktisk bakgrund med föga erfarenhet av utvärdering, men de kan också vara användbara för mer erfarna utvärderare.

För att möta behoven hos dessa båda målgrupper har vi delat in handledningen i tre delar som grundar sig på antagandet att ju mer erfarenhet man har av utvärdering, desto mindre behöver man läsa, och vice versa.

Olika möjligheter att använda riktlinjerna

Riktlinjerna är först och främst avsedda att hjälpa människor som arbetar med drogförebyggande verksamhet att utvärdera sina förebyggande arbeten, men de kan också användas på andra sätt. Exempelvis kan de användas som hjälpmedel vid undervisning i utvärdering – våra egna erfarenheter av ett utbildningsseminarium för praktiskt verksamma visade att riktlinjerna var ett mycket användbart hjälpmedel i undervisningen. Ett annat område där riktlinjerna kan användas är när man skall planera och utvärdera förslag till finansiering, rapporter, andra riktlinjer samt värdera behov av och kvalitet på de förebyggande insatserna.

När kan riktlinjerna användas?

Riktlinjerna fokuserar på utvärdering av förebyggande verksamheter. De ger ingen information om hur en specifik insats skall genomföras. Snarare kan de användas när man på ett övergripande sätt diskuterar förebyggande arbeten. På detta stadium bidrar de till att spegla planeringen av verksamheten och senare kan de användas för att utvärdera genomförande och resultat. De är inte bara lämpliga för oprövade insatser, utan också för redan utförda projekt som tillämpas rutinmässigt.

Handledningens struktur

Handledningen består av tre delar: själva riktlinjerna, exempel och en ordlista. Den första delen är kort och koncis och innehåller själva stommen i riktlinjerna. Den andra innehåller mer detaljerad bakgrundsinformation och exempel på varje fråga som behandlas i riktlinjerna. Slutligen redovisas viktiga termer i en ordlista.

Del A: Riktlinjerna

Denna del är handledningens stomme som omfattar alla steg och aspekter som bör beaktas under en utvärdering. Fyra huvudområden täcks av riktlinjerna: planeringsfasen, utvärdering av kvaliteten och genomförandet, utvärdering av resultatet och slutligen redovisning av utvärderingens resultat. Varje del inleds med en kort introduktion och tekniska termer som markeras med en pil (→) förklaras ytterligare i ordlistan.

Del B: Exempel

Denna del innehåller bakgrundsinformation om alla områden som omfattas av riktlinjerna samt praktiska exempel som föreslagits i genomförbarhetsstudien. Detta är särskilt värdefullt för dem som inte har så stora erfarenheter av att planera och utvärdera projekt.

Del C: Ordlista

Ordlistan innehåller mer detaljerade beskrivningar, definitioner och förklaringar av de tekniska och metodologiska termer som används i riktlinjerna. I likhet med del B är även denna del avsedd för att göra det lättare för dem som inte är så förtrogna med metodfrågor att förstå och använda riktlinjerna.

Hur använder man handledningen?

Vid utformningen av dessa riktlinjer försökte vi få med de viktigaste aspekterna som man behöver ta hänsyn till vid planering och utvärdering av förebyggande insatser. Det finns naturligtvis många fler ämnen som kunde ha tagits upp, men av praktiska skäl bestämde vi oss för att begränsa riktlinjerna till det väsentligaste.

Dessutom är vi medvetna om att många människor som arbetar med förebyggande verksamheter inte alltid har de nödvändiga ekonomiska och personella resurserna för att utföra en fullständig utvärdering av den förebyggande insatsen. Vi vill emellertid på det bestämdaste uppmana läsaren att systematiskt följa de grundläggande stegen i dessa riktlinjer för att säkra kvaliteten på en förebyggande insats.

Vi rekommenderar att man läser samtliga frågor i del A, även om alla inte alltid behöver besvaras. I allmänhet bör de som utvärderar projekt försöka besvara samtliga frågor om planeringsfasen (kapitel 1), och – beroende på respektive utvärderingsplan – gå vidare till utvärdering av förfarandet (kapitel 2) och utvärdering av resultatet (kapitel 3). Utvärderingen av resultatet är mycket viktig, även om det inte alltid är möjligt vid förebyggande verksamheter i mindre skala. Om man planerar att genomföra en utvärdering av resultat, kommer man också att behöva åtminstone grundläggande statistiska kunskaper som inte kan förmedlas i en handledning som denna. Slutligen är kapitel 4 som handlar om hur man använder resultaten dessutom relevant för alla typer av utvärdering.

Utvärdering är ingen enkel uppgift. Den kan vara både dyr och tidskrävande. Dessa riktlinjer är avsedda att vara till hjälp för att komma igenom detta komplicerade förfarande. När du har använt dem några gånger och börjar tro på din egen förmåga som utvärderare, kommer du att börja tycka att utvärdering är en givande sysselsättning. Slutligen gör utvärderingen det möjligt att planera verksamheten på ett effektivare sätt, och du kommer också att finna att dessa riktlinjer gör det möjligt att planera utvärderingen på ett effektivare sätt.

DEL A: RIKTLINJER FÖR ATT PLANERA OCH UTFÖRA UTFÖR UTVÄRDERING

Symbolen “→” avser uttryck som beskrivs i ordlistan.

Kapitel 1: Att utvärdera planering av program

Utvärdering av programplanering avser den fas när den →förebyggande insatsen planeras och utformas. Det är då man väljer mål och metoder, och utvärdering av denna fas speglar tillvägagångssättet då man definierar problemet och den →slutliga målgruppen (vilket inte nödvändigtvis behöver vara densamma som insatsens faktiska →målgrupp). Här anges behovet av förebyggande insatser och de tillgängliga resurserna utvärderas. Den avslutas med en beskrivning av planerad kommande utvärdering.

Utvärderingen kan utföras antingen av en extern →utvärderare² eller av den som ansvarar för insatsen. Information skall samlas från dem som planerar och från den arbetsgrupp som skall utföra arbetet. Detta kan göras genom personliga intervjuer, frågeformulär, checklistor eller skrivna rapporter. Andra användbara uppgiftskällor är nationella eller lokala undersökningar och vetenskapliga eller populära publikationer som handlar om de frågor som skall behandlas under planeringen av programmet. Resultaten skall skrivas ned.

1.1 Fenomenet³

Utgångspunkten i planeringen skall vara en beskrivning av beskaffenhet, omfattning och lokalisering av det fenomen som den förebyggande insatsen skall riktas mot. Detta fenomen skall alltid definieras som ett →missbruksbeteende som den planerade insatsen avser att förhindra eller ändra. Det som kännetecknar de personer som är påverkade av fenomenet skall också anges.

Ange för varje fråga varifrån informationen kommer och kommentera informationens kvalitet. Följande frågor skall besvaras:

- a) *Vilket fenomen vill du förhindra eller förändra med den planerade insatsen?*

- b) *Vilka är de sociodemografiska kännetecknen hos de personer som är*

² Eftersom denna term används regelbundet markeras den endast en gång med “→”.

³ Termen “fenomen” föredras i dessa riktlinjer eftersom termen “drogproblem”, som också skulle kunna användas, har en mer negativ klang.

påverkade av fenomenet jämfört med dem som inte är påverkade?

- c) *Var inträffar fenomenet och var inträffar det inte?*
- d) *Hur länge har fenomenet varit känt? Har fenomenets storlek, effekter och betydelse förändrats med tiden?*

1.2 Den begreppsmässiga bakgrunden

När fenomenet väl har kartlagts behöver du sammanfatta den teori som ligger bakom dina intryck om orsak, förändring och kontroll av fenomenet. Utifrån detta bör det klart framgå varför du har valt just dessa mål (se 1.5) och metoder (se 1.6) för denna insats.

Följande frågor skall besvaras:

- a) Vilken förklaring till fenomenets ursprung föredrar du?
- b) Vilka faktorer bidrar till att fenomenet kvarstår?
- c) *Ge exempel på strategier och aktiviteter som kan förändra (eller som har förändrat fenomenet.*

1.3 Behovet av en förebyggande insats

Du skall också visa att fenomenet existerar i en omfattning som motiverar en insats. Vid denna analys av behovet skall man beskriva personer eller grupper som är i behov av insatser, argumentera för behovet av just detta projekt i konkurrens med andra och beskriva hur (och om) insatsen passar ihop med andra verksamheter.

Följande frågor skall besvaras:

- a) Hur många människor uppvisar fenomenet? Hur många nya fall finns det och hur ofta dyker de upp? (→prevalens, →incidens)
- b) Hur förväntar du dig att fenomenet kommer att utvecklas om ingenting görs? På vilka grunder antar du detta?
- c) Hur skulle du vilja beskriva behovet av insatsen?
- d) Finns det olika uppfattningar om behovet av en insats? (→olika perspektiv på behov)
- e) Hur bedömer du behovet av en insats? (→bedömsbedömning)
- f) Känner du till några näraliggande insatser som pågår eller planeras? Planerar du ett samarbete?

1.4 Målgruppen

Därefter skall du definiera vilken grupp detta särskilda projekt riktar sig till (→målgrupp). Två typer av målgrupper kan urskiljas: en →slutlig målgrupp som

löper störst risk att utveckla drogfenomenet och en →intermediär målgrupp som föräldrar, lärare och befolkningen i allmänhet. Om insatsen vänder sig till en →intermediär målgrupp, skall denna grupp beskrivas på samma sätt som målgruppen och om det finns fler än en målgrupp, skall dessa beskrivas var och en för sig. Du skall också sammanfatta hur man skall närma sig målgruppen och motivera den att delta i insatsen.

Följande frågor skall besvaras:

- a) Är målgruppen den →slutliga målgruppen eller en →intermediär målgrupp?
- b) Vilka är målgruppens sociodemografiska kännetecken, fenomenets omfattnings deltagande under tiden insatsen pågår?
- c) Varför valde du denna målgrupp?
- d) Hur många människor planerar du att nå?
- e) Var och hur vill du kontakta, värva och motivera målgruppen? (→selektionseffekter, →täckning, →systematiskt fel)
- f) Hur tänker du försäkra dig om att målgruppen håller fast vid insatsen? (→bortfall)
- g) Ange vad som kännetecknar den →slutliga målgruppen även om den planerade insatsen enbart vänder sig till en →intermediär målgrupp.

1.5 Mål

Du skall tydliggöra insatsens →mål genom att definiera de förväntade effekterna på både missbruksbeteende och →mellanliggande variabler. Beskriv också vilka effekter för den eventuella →intermediära målgruppen man hoppas uppnå med insatsen.

Följande frågor skall besvaras:

- a) Vilka mål inom insatsen syftar till att påverka missbruksbeteendet i den →slutliga målgruppen?
- b) Vilka mål inom insatsen syftar till att påverka mellanliggande variabler som är direkt relaterade till missbruksbeteendet i den →slutliga målgruppen? (→kunskap om missbruk, →attityder till droger, →avsikt att använda droger, →normer)
- c) Vilka mål har man för andra mellanliggande variabler? (→integritet och självförtroende, →riskfaktorer, →skyddsfaktorer, →problembeteende, →strukturella förändringar, förändringar av →livsstil och →kulturella vanor)
- d) Hur förhåller sig dessa mellanliggande variabler till missbruksbeteendet?
- e) Vilka mål har du för den →intermediära målgruppen?

- f) Hur förhåller sig målen för den →intermediära målgruppen till målen för den →slutliga målgruppen?

1.6 Metoder

Du skall också vara säker på de metoder och strategier som du tänker använda för att uppnå målen. De empiriska bevisen för dessa strategier skall beskrivas liksom tidsplanen och den totala tid som insatsen avses ta.

Följande frågor skall besvaras:

- a) Vilka strategier, komponenter och metoder kommer att användas i insatsen?
- b) Vilka kommer att delta i den förebyggande insatsen?
- c) Känner du till några empiriska bevis för metodens framgång (t.ex. vetenskaplig litteratur, forskningsrapporter)?
- d) Hur länge kommer insatsen att pågå?
- e) Hur ser tidsplanen för insatsen ut (antal verksamheter, tidsåtgång och frekvens för varje aktivitet osv.)?
- f) Tänker du pröva insatsens genomförbarhet?

1.7 Resurser

Nu när du har klargjort mål och metoder skall du undersöka vilka resurser som finns tillgängliga. En resursbeskrivning innefattar vilka slags resurser som krävs och omfattningen av dessa. Du skall också vara medveten om de →hinder som kan finnas för att frigöra resurser och som kan påverka genomförandet eller utvärderingen.

Följande frågor skall besvaras:

- a) Vilken personal skall utföra insatsen och vilka kvalifikationer krävs?
- b) Hur tidskrävande kommer insatsen att bli för var och en av dessa personer?
- c) Hur ser budgeten ut och vem finansierar den?
- d) Vilka ytterligare resurser finns tillgängliga (t.ex. medarbetare, organisationer, lokaler, material osv.)?
- e) Vad skulle kunna hindra genomförandet eller utvärderingen? (→hinder)

1.8 Att planera utvärdering av processen

Medan du utvärderar planeringsfasen skall du också tänka på nästa steg. Beslut skall fattas om en processutvärdering skall göras och vem som skall göra den.

Kapitel 2 handlar om utvärdering av processen, men om du planerar att göra en sådan utvärdering måste du på detta stadium svara på följande frågor:

- a) Planeras en utvärdering av processen?
- b) Vilka resurser finns för att genomföra en utvärdering av processen?
- c) Vem skall utföra utvärderingen av processen?

1.9 Att planera utvärdering av resultatet

Du måste nu också bestämma dig för om du skall göra en utvärdering av resultatet på samma sätt som du bestämde om utvärderingen av processen. Kapitel 3 handlar om utvärdering av resultat, men om du planerar att göra en sådan utvärdering bör du på detta stadium besvara följande frågor:

- a) Planeras en utvärdering av resultatet?
- b) Vilka resurser förfogar du över för att göra en utvärdering av resultatet?
- c) Vem skall utföra utvärderingen av resultatet?

1.10 Synpunkter på planeringsfasen

När man avslutar utvärderingen av planeringsfasen bör man granska hela processen med faktainsamling och kommunikationslinjerna.

Följande frågor skall besvaras:

- a) Vilka deltog i planeringsfasen?
- b) Vilken är din totala bedömning av processen under planeringsfasen?

1.11 Planering av checklista

Bra gjort! Du är nu färdig med utvärderingen av planeringsfasen för din insats. Du bör nu ha en tydlig uppfattning om

- ☛ vad du vill ge dig i kast med (1.1),
- ☛ hur du förklarar fenomenet (1.2),
- ☛ varför insatsen är nödvändig (1.3),
- ☛ vilka du avser att hjälpa med insatsen (1.4),
- ☛ vilka dina mål är (1.5),
- ☛ hur insatsen kommer att utföras (1.6),
- ☛ vilka resurser insatsen kommer att använda (1.7).

Du har också överblickat hela planeringsprocessen (1.10) vilket kommer att hjälpa dig att förstå hur besluten togs. Om ett av dessa beslut var att fortsätta utvärderingen (1.8 och 1.9), kommer de följande kapitlen att hjälpa dig att övervaka arbetet och resultaten av din insats.

Kapitel 2: Processutvärdering

En processutvärdering innefattar systematisk insamling av data under tiden insatsen pågår. Den beskriver hur deltagarna reagerat, hur och om den förebyggande insatsen ägde rum, om dess →utformning fungerade och om man nådde den utvalda målgruppen. Den behandlar också insatsens kvalitet. Eftersom processutvärderingen samlar all relevant information om en insats framgång eller brist på framgång, ger den användbar information som kan förbättra insatsen i framtiden.

2.1 Att planera processutvärdering

När man planerar processutvärderingen skall beslut fattas om vilka variabler och indikatorer som skall mätas. Därför skall du rapportera vad som har mätts, hur du gjorde det och när du gjorde det när du svarar på följande frågor:

- a) Vilka variabler och →indikatorer kommer att ge användbar information om hur insatsen utfördes? Vilken sorts information →kvalitativ eller →kvantitativ vill du bedöma med processutvärderingen?
- b) Vilka metoder och instrument kommer att användas? (→intervju, →frågeformulär, →observationsinstrument)
- c) Var, när och hur ofta kommer uppgifter om förfarandet att samlas in? (→utformning)
- d) Vem kommer att tillhandahålla den information som behövs för en processutvärdering?
- e) Hur planerar du att analysera uppgifterna?

2.2 Genomförande av den förebyggande insatsen

Detta är kanske det viktigaste momentet i hela insatsen. Beskrivningen av genomförandet och utvecklingen av insatsen bör täcka samtliga verksamheter som faktiskt genomfördes. Detta gör det möjligt att bedöma insatsen oavsett om den genomfördes som planerat eller inte. (→följsamhet, →trohet, →nytänkande, →oväntade förändringar, →avsiktliga förändringar)

Följande frågor skall besvaras:

- a) Vilka strategier, komponenter och metoder genomfördes i själva verket? Jämför dina svar med den ursprungliga planen under punkt 1.6.
- b) Vilka uppgiftskällor och instrument användes för att mäta genomförandet av insatsen? Jämför dina svar med den ursprungliga planen i punkt 2.1.
- c) Vilka resurser användes i själva verket? Jämför dina svar med den ursprungliga planen under punkt 1.7.

2.3 Granska målgruppen igen

Du kommer också att behöva titta på om du nådde den önskade målgruppen.

Dessutom skall du beskriva antalet deltagare, deras ålder, kön, utbildning och andra relevanta variabler. Liksom under föregående punkt skall du jämföra dina svar med dina ursprungliga planer, i detta fall den målgrupp som du räknade med i punkt 1.4. Följande frågor skall besvaras:

- a) Hur många personer nåddes i själva verket av insatsen?
- b) Vilka var de sociodemografiska kännetecknen för de personer som nåddes av insatsen?
- c) Hur samlade du denna information?

2.4 Exponering

Härefter behöver du undersöka hur mycket av den förebyggande insatsen som faktiskt nådde målgruppen. (→exponering)

Följande frågor skall besvaras:

- a) Hur mätte du exponeringen? Vilka uppgiftskällor, →instrument eller →indikatorer använde du dig av?
- b) Hur lång tid varade den förebyggande insatsen i själva verket och hur många förebyggande verksamheter ägde rum? Jämför dina svar med den ursprungliga planen i punkt 1.6.
- c) I vilken utsträckning nåddes målgruppen egentligen? Jämför dina svar med den ursprungliga planen i punkt 1.4.

2.5 Kvaliteten på den förebyggande insatsen

På samma sätt som du bedömer hur insatsen utfördes, behöver du bedöma hur väl den genomfördes. Kvaliteten på insatsen kan uttryckas i form av reaktioner och attityder hos målgruppen gentemot insatsen (t.ex. accepterade, grad av identifiering, engagemang, personliga fördelar osv.).

Det är lärorikt att jämföra svaren med dina ursprungliga åsikter om processutvärdering som framgår av punkt 2.1. Följande frågor skall besvaras:

- a) Vem tillhandahöll informationen om insatsens →kvalitet?
- b) Vilka indikatorer och instrument använde du i praktiken för att utvärdera insatsens kvalitet?
- c) Vilka är resultaten från kvalitetsmätningarna?

2.6 Diskussion om resultaten av processutvärderingen

På samma sätt som du utvärderar planeringen av insatsen skall du till sist analysera och tolka resultaten av processutvärderingen. Dessa resultat skall jämföras med de resultat som erhållits från andra utvärderingar och relevanta undersökningar, och din analys skall också innehålla förslag för framtida bruk.

Följande frågor skall besvaras:

- a) Hur stämmer planerna för insatsen med dess faktiska genomförande och med din utvärdering? Finns det några avvikelser och vad är i så fall orsaken till dessa?
- b) Hur påverkar avvikelserna insatsen?
- c) Vilken är styrkan och vilka är svagheter med det sätt som insatsen har utförts på? Jämför dessa resultat med resultaten från andra insatser.
- d) Har du några förslag till genomförande av en liknande förebyggande insats i framtiden?
- e) Har du några förslag till framtida processutvärderingar i samband med denna typ av förebyggande insats?

2.7 Checklista för processen

Bra gjort! Du är nu färdig med processutvärderingen. Nu bör du ha en klar föreställning om

- ☛ hur du planerade att mäta processen (2.1),
- ☛ vad som faktiskt hände under insatsen (2.2),
- ☛ hur många människor som faktiskt nåddes (2.3),
- ☛ hur stor del av målgruppen som nåddes (2.4),
- ☛ hur "bra" insatsen var (2.5).

Du bör också ha granskat det faktiska genomförandet av insatsen jämsides med dina planer för den (2.6) för att se hur mycket som ändrades i praktiken. Nästa kapitel kommer att hjälpa dig att utvärdera resultaten av insatsen och utröna om den åstadkom det du önskade.

Kapitel 3: Utvärdering av resultatet

Vid utvärderingen av resultatet bedömer du insatsens effekter. Där tas frågan upp om insatsen verkligen uppnådde de mål som avsågs, och utvärderingen är på så sätt ett viktigt instrument för att bedöma om en särskild insats bör fortsätta, anpassas eller slopas.

Utformningen av en resultatutvärdering har ett mycket stort inflytande på kvaliteten på resultaten, och därför börjar det här kapitlet med en beskrivning av planeringen av resultatutvärderingen. Därefter tas frågan upp hur utvärderingens resultat kan presenteras.

3.1 Att planera en utvärdering av resultat

Det är väsentligt att man börjar planera en utvärdering av resultatet innan insatsen börjar, eftersom de beslut som fattas i denna fas kan påverka insatsens tidsplan och datainsamlingen.

För att försäkra sig om att en effektiv utvärdering av resultatet planeras skall följande frågor besvaras:

- a) Vilka är dina →indikatorer för resultat och hur planerar du att mäta dem?
- b) Vill du samla information om resultat med en →kvantitativ eller en →kvalitativ metod? Vilka indikatorer och →instrument föreslår du att man använder för att samla information? Följande klassifikation kan visa sig vara användbar:
 - i) Indikatorer och instrument för att mäta missbruksbeteendet i den →slutliga målgruppen.
 - ii) Indikatorer och instrument för att mäta mellanliggande variabler som är relaterade till missbruksbeteendet i den →slutliga målgruppen.
 - iii) Indikatorer och instrument för att mäta andra mellanliggande variabler för den →slutliga målgruppen.
 - iv) Indikatorer och instrument för att mäta mål för den →intermediära målgruppen.
- c) Vad vet du om instrumentens kvalitet (→objektivitet, →reliabilitet, →validitet)? Planerar du att undersöka om instrumenten är användbara?
- d) Från vem, när och hur ofta planerar du att samla information om resultatet? (→utformningen)
- e) Hur planerar du att analysera den information som du har samlat? Vilka →statistiska metoder är lämpliga för kvaliteten på uppgifter och utformning?

3.2 Att utvärdera resultatet

Utrustad med denna plan skall du sedan beskriva den faktiska utvärderingen av resultatet. Tyngdpunkten skall ligga på förändringar eller anpassningar inte bara i stickprovgruppen, utan också i utformningen och användningen av instrument. Man bör också skilja ut →oväntade och →avsiktliga förändringar.

Du bör hela tiden ha föregående avsnitt i åtanke när du svarar på följande frågor:

- a) Hur utformades utvärderingen av resultatet?
- b) Vilka instrument användes?
- c) Hur samlades informationen in, vem gjorde det, när och under vilka omständigheter?
- d) Hur bearbetades uppgifterna och vilka statistiska analyser utfördes?

3.3 Stickprovgruppen

Du bör beskriva den grupp som du använde för att få fram uppgifter till utvärderingen av resultatet. Om stickprovgruppen motsvarar alla som nåddes av insatsen, eller till och med målgruppen, är allt du behöver göra att hänvisa till beskrivningen i punkterna 1.4 och 2.3. Om detta inte är fallet, behöver du sammanfatta gruppens kännetecken och ange detaljer för urvalsförfarandet och →bortfallsnivån.

Följande frågor skall besvaras:

- a) Hur rekryterades stickprovgruppen?
- b) Hur såg gruppens storlek och sociodemografiska kännetecken ut?
- c) Hur överensstämmer dessa kännetecken med kännetecknen hos hela målgruppen?
- d) Kunde du identifiera dem som hoppade av? I så fall, vad var det som kännetecknade dessa personer?

3.4 Resultaten

Under något skede i resultatutvärderingen skall du granska resultaten av insatsen. Dessa resultat kan ordnas i tabellform, du kan utföra komplicerade statistiska analyser av dem, eller du kan helt enkelt göra en skriftlig redogörelse.

Följande frågor skall besvaras:

- a) Hur påverkade insatsen den →slutliga målgruppens missbruksbeteende?
- b) Hur påverkade insatsen mellanliggande variabler som hade samband med missbruksbeteendet i den →slutliga målgruppen?
- c) Hur påverkade insatsen de mellanliggande variablerna i den →slutliga målgruppen?

- d) Hur påverkade insatsen målen i den →intermediära målgruppen?
- e) Är olika undergrupper påverkade på olika sätt av insatsen (t.ex. män/kvinnor, åldersgrupper, riskgrupper osv.)?

3.5 Diskussion om resultaten av resultatutvärderingen

Slutligen skall du analysera och tolka resultaten av resultatutvärderingen. Liksom vid processutvärderingen skall denna granskning jämföras med resultat från andra utvärderingar och relevanta undersökningar och du skall också komma med förslag för framtida bruk.

Följande frågor skall besvaras:

- a) Gav insatsen de förväntade resultaten? Diskutera eventuella avvikelser mellan förväntningar och resultat och ta upp möjliga orsaker och deras inflytande på undersökningen.
- b) Vilka anser du vara dina mest relevanta och betydelsefulla resultat? Jämför dessa med resultaten från andra undersökningar.
- c) Hur säker är du på att det var insatsen som framkallade resultaten? Finns det några alternativa förklaringar till resultaten?
- d) Vilka förklaringar har du till negativa resultat?
- e) Har du några förslag på hur man i framtiden kan använda liknande insatser?
- f) Har du några förslag på hur man i framtiden kan utvärdera resultat av denna typ av förebyggande insats?

3.6 Checklista för resultat

Bra gjort! Du är nu färdig med utvärderingen av resultaten och har nästan slutfört hela utvärderingsförfarandet. Nu bör du ha en tydlig uppfattning om

- ☛ hur du planerade att mäta resultaten (3.1),
- ☛ hur utvärderingen av resultaten faktiskt utfördes (3.2),
- ☛ från vem informationen om resultaten hämtades (3.3),
- ☛ om insatsen hade någon effekt på målgruppens beteende (3.4),
- ☛ om insatsen verkligen uppnådde sitt mål (3.5).

Du har nu slutfört utvärderingen av insatsen. Allt du behöver göra nu är att offentliggöra detta och dela med dig av dina erfarenheter.

Kapitel 4: Att föra resultaten vidare

Gratulerar! Du bör nu ha slutfört utvärderingen. Ännu återstår dock mycket att göra – du behöver nu fundera på hur du skall använda dina slutsatser.

4.1 Att utveckla en kommunikationsplan

Utvärderingar kan utföras av många olika orsaker, men en av dessa skall alltid vara att skapa en grund för framtida beslutsfattande. Det finns vissa åtgärder att tänka på som kan säkerställa en maximal användning av din utvärdering.

För att dina ansträngningar inte skall ha varit förgäves måste du därför besvara följande frågor:

- a) *Vilka skall informeras om resultaten?*
- b) *När behöver de berörda få informationen?*
- c) *Vilken information kommer olika personer att vara intresserade av?*
- d) *Vilka skriftliga kommunikationssätt kommer du att använda?*
- e) *Vilka muntliga kommunikationssätt kommer du att använda?*

DEL B: EXEMPEL

I följande avsnitt får du information om bakgrunden till *samtliga* frågor som ställs i riktlinjerna, samt korta exempel på hur dessa frågor kan besvaras. De flesta exemplen kommer från erfarenheter av drogförebyggande insatser, där man tillämpade riktlinjerna under genomförbarhetsstadiet, och de flesta har sammanfattats eller kortats ned av utrymmesskäl. Eftersom det finns en mångfald möjliga insatser, kan dessa exempel naturligtvis inte vara riktigt representativa, utan de används snarare för att markera den spännvidd av möjligheter som finns när man utvärderar ett projekt.

Kapitel 1: Att utvärdera planering av program

1.1 Fenomenet

a) Vilket fenomen vill du förebygga eller förändra med den planerade insatsen?

Det fenomen som ytterst skall angripas av en drogförebyggande insats är missbruksbeteendet i den →slutliga målgruppen. Detta kan avse både legala och illegala droger och gäller även om fenomenet endast angrips indirekt, exempelvis genom utbildning i integritet och självförtroende eller genom kampanjer i massmedia.

“Vi vill förebygga användandet av droger – med huvudsaklig fokusering på alkohol som legal drog och heroin som illegal drog bland ungdomar mellan 10 och 18 år.”

“Vi vill förebygga alkoholkonsumtion på arbetsplatsen vid ett företag med 750 anställda.”

b) Vilka är de sociodemografiska kännetecknen hos människor som är påverkade av fenomenet jämfört med andra personer som inte är påverkade?

De viktigaste sociodemografiska kännetecknen är kön, ålder, ras, socioekonomisk status och bostadsområde. Beroende på den planerade insatsen kan andra relevanta kännetecken vara riskfaktorer, →skyddsfaktorer, personliga kännetecken osv., och kännetecknen kan vara olika för olika droger och på olika platser. Det är av avgörande betydelse att veta vilka dessa kännetecken är, eftersom du endast då kan rikta insatsen mot målgruppen på rätt sätt. Då det kan finnas dussintals gruppkännetecken är det dock bäst att koncentrera sig på dem som du tror är mest relevanta och på dem som är bäst dokumenterade.

“Enligt en regional undersökning går det fyra manliga drogmissbrukare på en kvinnlig. Medelåldern för alla drogmissbrukare är 27,6 år och 77 % är ogifta, 21 % har gymnasieutbildning och 45 % har fast arbete.”

“Klubbmedlemmar som regelbundet använder ecstasy är mellan 18 och 23 år. De har ofta antingen fast arbete eller är studerande vid skolor eller universitet (fler än 80 % av dem är studerande).”

c) Var förekommer fenomenet och var förekommer det inte?

Du skall beskriva exakt var det missbruk som är föremål för din insats äger rum. Förekommer det t.ex. i hemmet när man är ensam, tillsammans med vänner, på nattklubbar, på gatan eller på landet? Det är likaså viktigt att veta var det *inte* förekommer, så att insatsen kan riktas på rätt sätt. Svaret på dessa frågor är lika viktigt som att veta vem som är drabbad av fenomenet, eftersom insatsen annars inte går att rikta till rätt grupper.

“I vårt samhälle förekommer alkoholförtäring både i privata och offentliga miljöer (barer, diskotek, gator). Heroin konsumeras huvudsakligen i privata miljöer men också i offentliga parker. Missbruk av alkohol och heroin förekommer sällan i skolan.”

“I allmänhet är drogmissbruk lägre på landsbygden.”

d) Hur länge har fenomenet varit känt? Har fenomenets omfång, verkningar och relevans förändrats med tiden?

Det är viktigt att kunna förutsäga hur fenomenet kommer att utvecklas i framtiden. En ökning av fenomenets dimensioner berättigar dessutom en rigorösare förebyggande insats.

“Heroinkonsumtionen verkar stabilisera sig efter att ha ökat snabbt under det senaste decenniet. Bruket av ecstasy på klubbar och raveställen har ökat avsevärt. Drogmissbruk är inte längre huvudsakligen ett stadsfenomen, och enligt aktuell forskning på området finns det en tilltagande fattigdom och otrygghet bland missbrukare.”

Slutligen bör du under hela utvärderingen beskriva dina informationskällor och kommentera kvaliteten på denna information. Du kan använda nationella undersökningar, litteraturöversikter, andra tidskriftsartiklar, dina egna undersökningar osv. Du bör också bedöma kvaliteten hos dina egna källor.

“En nationell brittisk undersökning av droganvändning hos skolbarn (Balding, 1997), samt lokala undersökningar i Storbritannien (t.ex. Pollard, 1995). Resultaten av dessa undersökningar stöds i stor utsträckning av forskning från andra liknande kulturer, särskilt USA och Australien.”

1.2 Den begreppsmässiga bakgrunden

a) Vilken förklaring till fenomenets ursprung föredrar du?

Det kan finnas mer än en möjlig teori eller förklaring till fenomenet, och du bör därför sammanfatta den som du tycker är mest relevant för den planerade insatsen. Du kan också förklara varför du föredrar denna teori.

“Det finns många teorier som försöker förklara tonåringars missbruk. Även om alla teorier har sina förtjänster är teorierna om social inlärning och

interaktion de som är mest accepterade. Man antar att tonåringars beteende i hög grad påverkas av föräldrar och kamratgrupper, och drogdebuten är med denna utgångspunkt ett resultat av att de utsätts för modeller som befrämjar konsumtion och att de är mottagliga för socialt tryck.”

b) Vilka faktorer är ansvariga för att fenomenet fortsätter?

I vissa fall skiljer sig de faktorer som orsakar ett fenomen från dem som vidmakthåller och förvärrar det. Ibland kan det därför vara viktigare att koncentrera sig på dessa vidmakthållande faktorer, särskilt som det ofta är för sent att angripa orsakerna.

“Vuxnas attityder, vanor och normer när det gäller konsumtion av alkohol och droger är faktorer som påverkar unga människor. De påverkas också av media.”

“Ungdomar i vårt område tror inte att de har någon framtid, vilket delvis beror på hög arbetslöshet. Denna gemensamma negativa självbild påverkas också av samhällets passiva hållning till drogmissbruk.”

Du bör också ge exempel på strategier och verksamheter som kan förändra (eller har förändrat) fenomenet. Om du känner till några särskilt framgångsrika insatser som har genomförts, skall du beskriva dem så detaljerat som möjligt. Även om du inte känner till någon liknande framgångsrik insats, kan du peka ut de delar och kännetecken som du anser vara nödvändiga för denna typ av insats.

“Genomförandet av primära förebyggande verksamheter på regional eller nationell nivå förväntas påverka fenomenets utveckling. Verksamheter som kan hålla tillbaka ökningen av missbruket är: allmänna informationskampanjer, förebyggande program i skolan, information till föräldragrupper som redan finns eller särskilt bildats för detta ändamål, samt program som riktar sig till elever som hoppat av skolan.”

“Om ett aktionsprogram skall ha något värde måste det skraddarsys efter lokala förhållanden. Det behövs ett brett samarbete mellan olika sektorer och olika ämnesområden. Det finns också andra projekt som kan hjälpa till att förändra fenomenet, t.ex. konferenser och kulturhändelser som organiserats av ungdomarna själva.”

1.3 Behovet av en förebyggande insats

a) Hur många människor påverkas av fenomenet? Hur många nya fall finns det och hur ofta visar de sig? (→prevalens, →incidens)

För att kunna bedöma fenomenets betydelse är det nödvändigt att uppskatta dess storlek och det antal människor som är påverkade av det. Denna uppskattning kan vara på allmän nationell nivå eller på en mer specifik lokal nivå beroende på omfattningen av den insats som du föreslår. Se →bedömning av behov för mer information om hur man skaffar sig nödvändig information.

“I Storbritannien visade en nationell undersökning 1991 att mer än 30 % av 15—16-åringarna uppgav att de hade använt illegala droger, särskilt cannabis och LSD.”

“Gemenskapens beräknade prevalens av regelbunden alkoholanvändning (minst en gång i veckan) är bland 13—18-åringar: 30—50 % av totalt 540 personer. Uppskattad incidens: 50—60 personer i denna åldersgrupp varje år.”

- b) Hur förväntar du dig att fenomenet kommer att utvecklas om ingenting görs? På vilka grunder tror du detta?

Det är viktigt att ha ett välgrundat scenario om den framtida utvecklingen av fenomenet om insatsen inte skulle genomföras. Det viktigaste är att du svarar på om fenomenet skulle bli bättre eller sämre och om konsumtionsmönstren eller användargruppen skulle förändras om ingenting gjordes. Utan sådana svar går det inte att påvisa den planerade insatsens betydelse.

“Man anser att ungdomars drogmissbruk sannolikt kommer att öka. Alkohol är nu lättillgänglig och man tror allmänt att minderåriga konsumenter är målgruppen för denna marknadsföring. Forskning har visat att tidigt missbruk av något ämne leder till framtida missbruk av andra droger (Duncan *et al*, 1995).”

- c) Hur skulle du beskriva behovet av insatsen?

Du skall försvara *dina* skäl för att genomföra den förebyggande insatsen, oavsett antal personer som är påverkade av fenomenet.

“Den stora debatten om ecstasy fortsätter i oförminskad skala. Ökningen av såväl användning som beslagtagande under de senaste åren har varit dramatisk (enligt polisrapporter), medan politiker och andra offentliga personer har uttryckt ett akut behov av förebyggande verksamheter (tidningsartikel den 23 januari 1997).”

“Tonårsflickor med låg självkänsla och ringa stöd i skolan är en högriskgrupp när det gäller användning av droger och alkohol.”

- d) Finns det olika åsikter om behovet av en insats? (→olika perspektiv på behov)

Olika källor kan ha olika syn på behovet av en insats. I ditt fall skall du försäkra dig om att målgruppen, beslutsfattarna och tjänstemännen alla är överens om behovet av en förebyggande insats. I annat fall riskerar du att bli kapad av en särskild grupp med ett särskilt program – en lokal politiker t.ex. som vill bli omvald. Förbered dig på de svårigheter som kan uppstå utifrån dessa skilda perspektiv!

“Lokala projektarbetare, andra experter på förebyggande verksamheter och behandling samt beslutsfattare är alla överens om behovet av denna förebyggande insats.”

“Under planeringsstadiet identifierade den som planerade projektet olika perspektiv på behovet av en förebyggande insats. Dessa skillnader beror på professionell och nationell bakgrund. När det gäller användandet av alkohol i sociala situationer liksom hur mycket alkohol som konsumeras och hur ofta finns det olika vanor som är kulturellt betingade.

- e) Hur bedömde du behovet av en förebyggande insats? (→behovsbedömning)

Du skall specificera dina metoder noggrant, eftersom olika metoder kan leda till olika resultat.

“Vi anlidade nyckelpersoner med många års erfarenheter av drogförebyggande arbete, undervisning och lärarutbildning. Inga formella behovsanalyser utfördes förutom temadiskussioner.”

- f) Känner du till några näraliggande förebyggande insatser som pågår eller planeras? Planerar du ett samarbete?

För att undvika onödig överlappning och onödigt dubbelarbete är det bra att ta reda på vilka förebyggande verksamheter som pågår eller planeras inom ditt område. Det kan naturligtvis också vara en tillgång för utbyte av idéer och erfarenheter.

“Vissa försök har gjorts att använda Internet i det förebyggande arbetet, men vår planerade insats kommer att bli det första systematiska försöket i landet.”

“Det pågår två andra drogkampanjer i massmedia, som vänder sig till befolkningen i allmänhet respektive till lärarna. Eftersom vår förebyggande kampanj vänder sig till ungdomar är det inte fråga om överlappning.”

1.4 Målgruppen

- a) Är målgruppen den →slutliga målgruppen eller en →intermediär målgrupp?

Du skall vara tydlig på denna punkt, annars blir insatsen oklar.

“Vi fokuserar på en intermediär målgrupp (lärare).”

“Projektets målgrupp är såväl elever (slutlig målgrupp) som lärare och föräldrar (intermediära målgrupper).”

- b) Vilka är målgruppens sociodemografiska kännetecken, fenomenets utbredning inom denna grupp och gruppens storlek?

Dessa kännetecken är ålder, kön och ras, samt socioekonomisk ställning och bostadsmiljö. Du bör också ange målgruppens övriga kännetecken som har betydelse för din insats samt placera fenomenet inom själva gruppen och ange gruppens storlek. Om du har fler än en målgrupp bör du redovisa detta för varje grupp för sig.

“Målgruppen bor i ett socialt och ekonomiskt nedgånget område – ett samhälle med nästan ingen infrastruktur, i utkanterna av en liten stad, där en motorväg skär av kontakten med grönområden och fria ytor. I detta så kallade slumområde bor 150 familjer och drogmissbruket är utbrett.”

c) Varför valde du denna målgrupp?

Valet av målgrupp kan påverkas av teoretiska överväganden (det kan vara en högriskgrupp), mer praktiska överväganden (det var en grupp som var lätt att nå eller den var mycket motiverad) eller bådadera.

“Denna målgrupp valdes därför att drogmissbruket är utbrett och sprids snabbt och därför att det fanns en samlingslokal där vi kunde nå familjerna via den lokala TV-kanalen.”

“Vi valde elever i åttan och tredje året i gymnasiet som slutlig målgrupp på grund av deras omfattande heroinmissbruk. Den intermediära målgruppen (lokala medier) valdes därför att de ville delta och på grund av deras roll som opinionsbildare.”

d) Hur många personer planerar du att nå?

Svaret på denna fråga är av avgörande betydelse. Du behöver sätta upp mål för insatsen och de skall vara realistiska. Om den potentiella målgruppen är mycket stor, som vid en regional eller nationell insats, är det bättre att göra en grov uppskattning av hur många personer som du förmodligen kommer att kunna nå och sedan försöka nå det målet, än att säga: ”Vi vill nå så många som möjligt”.

“Alla de 150 familjer som bor i området, ungefär 500 personer.”

“Vi förväntar oss att nå mellan 500 och 5 000 personer under de sex första månaderna. På grund av Internets natur är det emellertid svårt att förutsäga det exakta antalet personer som besöker vår webbplats.”

e) Var och hur vill du kontakta, rekrytera och motivera målgruppen? (→selektionseffekter, →täckning, →systematiskt fel)

En insats som ingen lägger märke till är ett slöseri med tid och pengar. Det första du måste göra är att försäkra dig om målgruppens deltagande. Målgruppen är inte nödvändigtvis motiverad att delta i en insats. Därför skall du framför allt tänka på hur du kan motivera potentiella målgrupper att söka sig till insatsen och delta i den. Möjliga selektionseffekter, systematiska fel och för liten täckning (även för stor) måste man också räkna med.

“I vårt arbetsplatsprogram kommer alla anställda att kontaktas via ett brev direkt från chefen och via ett anslag på anslagstavlan. De kommer att få delta i programmet på betald arbetstid.”

“Barn och ungdomar (den slutliga målgruppen) kommer att kontaktas i skolan, fritidslokaler, ungdomsklubbar, på polisstationer och hos frivilliga organisationer. Föräldrar (den intermediära målgruppen) kommer att kontaktas genom skolan, på arbetsplatser och genom information i media.”

f) Hur planerar du att försäkra dig om målgruppens deltagande under tiden för insatsen? (→bortfall)

Motivation är nödvändig både i början och för fortsatt deltagande – sannolikt har deltagarna inte skrivit på några tvingande kontrakt och det finns därför ingenting som hindrar dem från att hoppa av insatsen. Man måste räkna med en risk för ett högt →bortfall och du bör försöka ta itu med detta eller uppmuntra folk att stanna kvar.

“Lärare kommer att erbjudas ett diplom som visar att de har utbildning i drogförebyggande arbete efter avslutad kurs.”

“Skolprogrammet är obligatoriskt för alla flickor i årskurs 9.”

- g) Även om den insats du planerar enbart vänder sig till en →intermediär målgrupp, skall du ange vad som kännetecknar deras →slutliga målgrupp?

Detta är ett viktigt förfarande att gå igenom om du inte direkt angriper drogmissbruk, eftersom det kan bidra till att hålla det slutliga målet för alla förebyggande insatser i sikte.

“Den förebyggande insatsen riktar sig till lärare på mellanstadiet som en intermediär målgrupp. Deras målgrupp är elever i sjätte klass (11—

12 år), av vilka de flesta ännu inte använder illegala droger men som befinner sig i riskzonen för att börja göra det.”

1.5 Mål

- a) Hur kommer insatsen att påverka missbruksbeteendet i den →slutliga målgruppen?

Du behöver ha en uppfattning om hur insatsen kommer att påverka missbruksbeteendet, och även om den inte är direkt inriktad på missbruksbeteende bör den ytterst påverka detta beteende. Om detta är fallet, bör du koncentrera dig mer på att beskriva mål som du förväntar dig skall påverka de mellanliggande variablerna eller den →intermediära målgruppen. Du bör ha mål även om du inte kommer att utvärdera insatsens resultat.

Ett mål kan till exempel vara att hindra barn från att över huvud taget använda droger, att uppskjuta drogdebuten, att minska den konsumerade mängden och/eller missbruksfrekvensen osv.

“Insatsens mål är: att minska regelbunden/omfattande alkoholkonsumtion; att minska antalet ungdomar som röker tobak regelbundet; att uppskjuta det första experimenterandet med droger.”

“Det indirekta målet med projektet (som är avsett att förbättra familjens funktion) är att minska missbruk och därmed relaterade risker.”

- b) Hur kommer insatsen att påverka mellanliggande variabler som är direkt relaterade till missbruksbeteendet i den →slutliga målgruppen? (→kunskap om missbruk, →attityder mot droger, →avsikt att använda droger, →normer)

Bortsett från det direkta inflytandet på själva missbruksbeteendet kan insatsen också inriktas på att förändra mellanliggande variabler som hör

samman med detta beteende. Primära förebyggande insatser fokuserar ofta mer på dessa mellanliggande variabler än på själva missbruksbeteendet.

“Insatsen avser att öka kunskapen om drogmissbruk (t.ex. individuella och sociala konsekvenser av alkoholism).”

- c) Vilka mål tänker man sig för andra mellanliggande variabler? (→integritet och självförtroende, →riskfaktorer, →skyddsfaktorer, →problembeteende, →strukturella förändringar, förändringar i →livsstil och →kulturella vanor)

En insats kan ha långtgående effekter såväl på mer generella variabler som på mellanliggande variabler som är direkt relaterade till missbruket (kunskaper, attityder osv.). Detta skall du vara medveten om redan från början av planeringsstadiet.

“Insatsen kommer att förbättra problemlösningen, öka kommunikationsförmågan, stärka självkänslan och uppmuntra kreativiteten.”

- d) Hur förhåller sig dessa mellanliggande variabler till missbruksbeteendet?

Om du vill påverka mellanliggande variabler, skall du förklara förhållandet mellan dessa variabler och missbruksbeteendet. Den fråga som alla kommer att ställa är: ”Varför tror du att missbruksbeteendet kommer att förändras om du ger några en broschyr om droger eller om du ger dem mer självförtroende?”

“Självständighet, goda känslomässiga relationer och socialt stöd från familj och vänner anses vara skyddsfaktorer mot drogmissbruk (t.ex. K~~ö~~nzl *et al*, 1994).”

- e) Vilka mål har du för den →intermediära målgruppen?

Om insatsen täcker en →intermediär målgrupp bör detta avsnitt effektivt sammanfatta de fyra sista frågorna för denna grupp, inte för den →slutliga målgruppen.

“Insatsens mål för lärare är: att öka medvetenhet och kunskap om missbruk; att utveckla förståelse för effektiv prevention och utbildningsstrategier; att utveckla lämpliga färdigheter för att arbeta inom detta område (t.ex. undervisning, kommunikation och rådgivning).”

“Att förbättra förhållandet mellan föräldrar och barn.”

- f) Hur förhåller sig målen för den →intermediära målgruppen till målen för den →slutliga målgruppen?

Du skall klargöra förhållandet mellan målen för alla dina målgrupper. Det grundläggande är att förstå hur förändringar i den →intermediära målgruppen kommer att påverka den →slutliga målgruppen. Utan en tydlig logisk grund för valet av dessa mål kommer deras innebörd för drogförebyggande verksamhet att förbli oklar.

“Föräldrar spelar en viktig roll som modeller för tonåringars beteende. För att påverka rökbeteendet i den slutliga målgruppen är det därför nödvändigt att även påverka föräldrarnas beteende.”

1.6 Metoder

- a) Vilka strategier, komponenter och metoder kommer att användas i insatsen?

Detta är planens kärna – den detaljerade beskrivningen av de förebyggande verksamheter som föreslås.

“Den utbildningsmetod som används i hälsoutbildningsprogrammet är ‘Active Learning’, som syftar till att ge stöd och möjlighet för den studerande att utveckla grundläggande färdigheter. Den kommer att genomföras i grundskolans tre första årskurser och täcka tre ämnen (tobak, alkohol, illegala droger). Metoderna är klassdiskussioner, gruppdiskussioner, intervjuer, forskning/översikt, skrivande, dramatiserande, rollspel, filmer osv.”

“Insatsen riktar sig till lärare och droginformatörer och avser att öka deras kunskaper om de substanser som missbrukas mest, förbättra deras förmåga att kommunicera och förbättra undervisningen i smågrupper och rådgivningen. Det är ett program i fyra moduler som ger ett diplom i drogförebyggande arbete och drogutbildning. Modulerna grundar sig på relevant litteratur och forskning.”

- b) Vilka kommer att vara engagerade i det förebyggande arbetet?

Detta syftar inte bara på dem som kommer att utföra insatsen utan också på dem som kommer att föra insatsens budskap till den → slutliga målgruppen. Om insatsen är specifikt riktad mot den → slutliga målgruppen (exempelvis elever) kanske – men långt ifrån alltid – de personer som genomför insatsen kommer att vara de enda engagerade. Om man emellertid har en intermediär målgrupp, förväntar man sig kanske att de i sin tur kommer att bli engagerade i att föra insatsens innehåll vidare (exempelvis reportage i lokalradion om missbruk samt lärare som får utbildning om droger). Du behöver därför täcka alla som förväntas bli engagerade i insatsen.

“Lärare och föräldrar kommer att fungera som huvudombud för förändring/intermediär målgrupp.”

- c) Känner du till något empiriskt bevis för att dina metoder skall lyckas (t.ex. vetenskaplig litteratur)?

Om liknande insatser (eller delar av dem) redan har prövats i något annat land eller på annan plats, skall du påpeka detta och sammanfatta resultat av betydelse.

“Det finns inget direkt empiriskt stöd för att förebyggande verksamheter via Internet är framgångsrika, men inom vissa näraliggande områden, särskilt telemedicin, har man studerat i vilken utsträckning som klienterna har varit

nöjda. Dessa undersökningar visar att patienterna i vissa fall t.o.m. föredrar att kommunicera med en dator i stället för med en läkare.”

- d) Hur länge kommer den förebyggande insatsen att pågå?

Det är lika viktigt att veta hur länge en insats beräknas pågå som att veta vem, hur och var.

“Projektledaren och beslutsfattarna har kommit överens om fem år med möjlighet till förlängning i ytterligare fem år.”

- e) Hur ser tidsplanen för insatsen ut (antal verksamheter, varaktighet och frekvens för varje verksamhet osv.)?

Du bör också mer detaljerat beskriva hur länge varje del av insatsen pågår.

“Tre gruppmöten i storgrupp på två timmar vardera; tolv arbetsgruppmöten på vardera två timmar; fem till åtta ytterligare seminarier för föräldrar. För den slutliga målgruppen: åtta 60-minuterslektioner varje år för elever i årskurs 8 och fyra 60-minuterslektioner varje år för gymnasieelever i tredje årskursen.”

“Lektioner varje vecka (60 minuter per gång) under ett år. Det blir sammanlagt ungefär 40 veckotimmar.”

- f) Planerar du att pröva om insatsen går att genomföra?

Innan du påbörjar en ny insats eller en gammal beprövad inom ett nytt område, skall du försöka ta reda på om insatsen kommer att accepteras av målgruppen och om den har någon möjlighet att uppnå de förväntade resultaten. Du kan till exempel ”provköra” det material du tänker använda i en massmediekampanj inom en testgrupp och fråga vad de tycker. Du kan också fråga lärare om deras åsikter om en handledning för ett skolprojekt, eller till och med ”provköra” hela insatsen.

“Vi planerar att använda ett ‘droginformationspaket’ som innehåller material som har med droger och drogmissbruk att göra, exempelvis broschyrer, texter om missbruk osv. Vi planerar att pröva detta paket på många personer utan något tvång och fråga dem om deras åsikter.”

“Vi vill fråga 25 personer om en affisch om riskbeteende som vi har utformat för att spridas i skolorna. Vi kommer att be folk beskriva vad de ser på affischen, vilket budskap som de tycker är viktigast och om de tror att det är lämpligt för detta ändamål.”

1.7 Resurser

- a) Vilken personal kommer att utföra insatsen och vilka kvalifikationer krävs?

Endast personer som kommer att bli direkt engagerade i det förebyggande projektet skall antecknas. Alla ytterligare resurser skall beskrivas i de följande avsnitten.

“Ledare för projektet – formella meriter: legitimerad läkare, psykoterapeutisk utbildning, minst fem års erfarenhet av att genomföra och utvärdera

förebyggande program; informella kännetecken: trovärdig, accepterad av aktionsgruppen. Ledare för projektets genomförande – formella meriter: psykoterapeutisk utbildning, yrkesmässig erfarenhet av arbete med ungdomar; informella kännetecken: trovärdighet, uppvuxen i det samhälle där den förebyggande insatsen äger rum. Kan identifiera sig med ungdomar.”

- b) Hur tidskrävande kommer insatsen att vara för var och en av dessa personer?

Det är viktigt att ha en realistisk plan för att undvika att människor blir överbelastade. Du skall alltid vara medveten om risken för att underskatta den tid som behövs för att utföra insatsen.

“Projektledare: två timmar om dagen under två år. Ansvarig för genomförandet av projektet: 100 % arbetstid, dvs. 40 timmar i veckan.”

- c) Hur ser insatsens budget ut och vem står för finansieringen?

Redovisa hela budgeten och finansiärerna.

“Folkhälsoinstitutet betalar mellan 200 000 och 300 000 ecu.”

- d) Vilka ytterligare resurser finns tillgängliga (t.ex. medarbetare, organisationer, lokaler, material osv.)?

Dessa resurser skall identifieras eftersom de kan ge ovärderligt stöd.

“Ett komplett utrustat kontor för drogförebyggande arbete och rådgivning med dator, telefon och fax finns att tillgå.”

“Audiovisuella hjälpmedel och projektorer (TV-skärmar), dator.”

- e) Vad kan hindra genomförandet eller utvärderingen av insatsen? (→hinder)

Det är viktigt att tänka på eventuella hinder så att du kan undvika dem om och när de uppkommer.

“Tänkbara hinder: språksvårigheter, tidskrävande resor, brist på ekonomiskt stöd och svårigheter för personal att få tillräckligt med tid för att kunna delta i full utsträckning.”

1.8 Att planera processutvärdering

- a) Planeras en processutvärdering?

Det räcker att svara ja eller nej. Om svaret är ja, skall du svara mer detaljerat senare (se kapitel 2).

- b) Vilka resurser har du för att genomföra en processutvärdering?

Här uppmanas du att kritiskt bedöma om du har tillräckligt med ekonomiska och personella resurser för att genomföra en processutvärdering på lämpligt sätt. Man underskattar ofta kostnaderna i tid och pengar. Det är tillrådligt att avsätta mellan 10 % och 30 % av den summa som finns tillgänglig för en förebyggande insats till utvärdering av processen och resultatet.

”Utvärderingen kommer att utföras av forskningsgruppen på vår enhet.”

- c) Vem kommer att utföra processutvärderingen?

Du bör ha särskilda planer för detta. Ange namn på den organisation eller de personer som du tänker låta utföra utvärderingen. Beskriv deras roll (inom eller utanför insatsen) och deras formella och informella kännetecken (personal, kvalifikationer osv).

”Psykiolog – en ur personalen kommer att assistera honom. En extern utvärderare kommer att utföra utvärderingen av förfarandet. Det finns redan kontakter med institutionen för psykologi vid det lokala universitetet.”

1.9 Att planera utvärdering av resultatet

- a) Planeras en utvärdering av resultatet?

Här räcker det också att svara ja eller nej. Om du svarar ja, kommer du att behöva svara mer detaljerat senare (se kapitel 3).

- b) Vilka resurser har du för att genomföra en utvärdering av resultatet?

Här uppmanas du att kritiskt bedöma om du har tillräckligt med pengar och personal för att utvärdera resultatet på ett adekvat sätt. Man underskattar ofta kostnaderna i tid och pengar. Det är tillrådligt att avsätta mellan 10 % och 30 % av den summa som finns tillgänglig för en förebyggande insats till utvärdering av processen och resultatet.

”Utvärdering av resultatet kommer att utföras av den forskningsgrupp som vi samarbetar med vid det lokala universitetet.”

- c) Vem kommer att utföra utvärderingen av resultatet?

Du bör ha särskilda planer för detta. Ange namn på den organisation eller de personer som du tänker låta utföra utvärderingen. Beskriv deras roll (inom eller utanför insatsen) och deras formella och informella kännetecken (personal, kvalifikationer osv.).

”Utvärderingen kommer att utföras av en extern utvärderare från universitetets forskningsgrupp.”

1.10 Tankar om planeringsfasen

- a) Vilka var engagerade i planeringsfasen?

Du skall tänka efter vilkas idéer och önskemål som påverkade planeringen av insatsen. Det kanske var den grupp som genomförde det förebyggande arbetet, målgruppen (intermediär/slutlig), beslutsfattare och forskare.

”Projektet organiserades som en ‘aktionsforskningsmodell’. Första steget var att bedöma behovet av en förebyggande insats i målgruppen. I detta syfte intervjuades familjer i området. Vi frågade dem vilka insatser de förväntade sig (i skolan, familjen, samhället osv.), hur effektiva de förväntade sig att dessa insatser skulle vara och vad de tyckte att insatsernas huvudsakliga

inriktning skulle vara. På så sätt blev målgruppen direkt inblandad i planeringsfasen, tillsammans med forskningsgruppen som bestod av två psykologer och två socialarbetare.”

b) Vilken är din totala bedömning av processen i planeringsfasen?

Om några svårigheter uppstod som du skulle bemöta på ett annat sätt i framtiden är det lämpligt att nämna dem här.

“Vissa aspekter på den planerade insatsen var inte tillräckligt genomtänkta. Under planeringen blev det uppenbart att vi skall planera mer konkret hur vi skulle överföra det positiva med insatsen från den intermediära målgruppen (lärare och socialarbetare) till den slutliga målgruppen (eleverna).”

Kapitel 2: Processutvärdering

2.1 Att planera processutvärdering

- a) Vilka variabler och →indikatorer kommer att ge användbar information om hur insatsen genomfördes? Vilken sorts information (→kvalitativ eller →kvantitativ) är det som du vill bedöma med processutvärderingen?

Det finns fyra sätt att bilda sig en uppfattning om användbara variabler och indikatorer:

- ☛ Kommer insatsen att genomföras som avsett? Detta kan exempelvis stödjas av lärares rapporter om hur man använder en handledning till en insats.
- ☛ Hur stor del av insatsen kommer att nå målgruppen? Svaret kan anges som antal undervisningstillfällen och tidsåtgång för dessa.
- ☛ Kommer insatsen att förändras under genomförandet? Använd rapporter från dem som undervisar om hur man anpassat innehållet under tiden som insatsen genomförts.
- ☛ Vilken är insatsens kvalitet? Detta kan bedömas genom att man tar reda på i vilken omfattning målgruppen var nöjd med insatsen.

Skillnaden mellan kvantitativ och kvalitativ information är att den kvantitativa informationen kan anges i siffror medan den kvalitativa måste beskrivas i ord. Ett exempel på kvantitativt tillvägagångssätt är att använda ett frågeformulär och ett exempel på kvalitativt tillvägagångssätt är en ostrukturerad intervju med en person om hans eller hennes erfarenheter av insatsen.

“Variabler som kommer att användas för att bedöma genomförandet av insatsen: observation och rapport om huruvida insatsen har nått sitt mål; antal undervisningstillfällen och tidsåtgång för dessa; i vilken utsträckning lärare och elever har varit nöjda. Förutom dessa kvantitativa mätningar kommer gruppintervjuer om genomförandet att utföras med alla lärare.”

- b) Vilka metoder och medel kommer att användas? (→intervju, →frågeformulär, →observationsinstrument)

Frågeformulär, intervjuer, rapporter, checklistor och skrivna redogörelser är medel som man kan mäta förfarandet med. En annan möjlighet kan vara observation under den tid insatsen genomförs.

“Frågeformulär, halvstrukturerade intervjuer och informella telefonintervjuer med gruppledaren kommer att genomföras. Halvstrukturerade intervjuer kommer att utföras med handledare och deltagare samt observationer av ett antal undervisningstillfällen och grupper med utvärderingspersonal.”

“Elevens intresse, beteende och attityder medan insatsen pågår är kvalitetsindikatorer. De kommer att observeras av instruktörerna och antecknas i ett protokoll.”

- c) Var, när och hur ofta kommer information från förfarandet att samlas in?
(→utformning)

Detta är lika viktigt som utvärderingsinstrumenten.

“Under danstillställningar och efter varje insats.”

“Frågeformulär avsedda att användas i klassrummet kommer att delas ut efter varje utbildningstillfälle, och observationer kommer att äga rum under det tredje, sjätte och nionde tillfället. Intervjuer med lärare kommer också att utföras efter det femte utbildningstillfället.”

- d) Vem kommer att ge den information som behövs för utvärdering av förfarandet?

Du behöver också veta vem som kommer att tillfrågas eller undersökas (t.ex. de som deltar i insatsen, informatörer, lärare, oberoende →observatörer, osv.).

“Vi kommer att få information från lärarna som genomför programmet, från rektorerna i de skolor där programmet genomförs och från elever som deltar i programmet.”

- e) Hur tänker du analysera uppgifterna?

På detta stadium bör du planera om du skall använda något särskilt statistiskt arbetssätt eller helt enkelt beskriva informationen. Om du väljer det första alternativet måste du ha tillgång till det som krävs för komplicerade dataanalyser (kunskaper i statistik och teknisk utrustning).

“Uppgifterna från frågeformuläret kommer att analyseras med hjälp av det statistiska programmet SPSS (Statistical Package for the Social Sciences). Den statistiska metod som kommer att användas är MANOVA.”

“Intervjuer med elever (i vilken utsträckning man är nöjd med insatsen, intresse för utbildningen, personlig fördel, ökade kunskaper osv.) kommer att analyseras och resultaten kommer att beskrivas proportionerligt.”

“Data kommer att analyseras kvalitativt i syfte att ge en ‘tredimensionell’ beskrivning av hela förfarandet med att planera, bygga upp, ge och upprätthålla en diplomkurs i drogundervisning. Forskningsgruppen kommer att regelbundet rapportera resultaten till ledaren för den drogförebyggande grupp som en del av en strategi för forskning kring åtgärder, så att kursen kan modifieras och därmed förbättras medan den pågår.”

2.2 Genomförande av den förebyggande insatsen

- a) Vilka strategier, komponenter och metoder genomfördes i själva verket?
Jämför dina svar med den ursprungliga planen i punkt 1.6.

Du skall nu i detalj beskriva vad som egentligen hände.

“Komponenter

Det utbildningsmaterial som används i programmet ‘Hälsoutbildningen’ består av tre delar. Den första handlar om rökning (‘motdrag mot rökning’, ‘övertalningens språk’, ‘det första offret’, ‘att bryta vanan’). Den andra handlar om alkohol (‘den vanliga bilden’, ‘mitt emellan’, ‘en av många’, ‘fråga dig själv’). Den tredje handlar om droger (‘bilder’, ‘ett piller för varje patient’, ‘varför inte försöka’). Bilagan består av tre delar (‘droger’, ‘allmän information’, ‘självmedvetenhet’, ‘hur vi andas’).

Alla komponenterna har genomförts i de tre olika årskurserna på högstadiet. Exempelvis genomförs den första och andra delen som handlar om rökning i årskurs 7 och årskurs 8, del tre i årskurs 8 och resten i årskurs 9. Man har med andra ord valt lämpligt material efter elevernas ålder.

Metoder

Den undervisningsmetod som används i insatsen är ‘aktivt lärande’, som avser att stödja och möjliggöra utvecklingen av elevens grundläggande färdigheter. Aktiviteterna är: klassdiskussioner, gruppdiskussioner, intervjuer, forskning/undersökningar, attityder, klassificering, debatt, skriftlig framställning, rollspel, media, affischer, samhällsengagemang, reflektioner osv.

Mellanliggande målgrupper

Lärarna utbildades av den vetenskapliga gruppen under ett tredagarseminarium om insatsens principer och metoder. Denna utbildning godkändes av utbildningsdepartementet och lärarna deltog frivilligt. Förutom tillstånd från utbildningsdepartementet var stödet från rektor och från lärarnas fackförbund oumbärligt. Utbildningen utfördes enligt den ursprungliga planen.

Föräldrar fick också information om målen för hälsoutbildningen. De kunde delta i en föräldragrupp, och hela tiden har programmet försökt främja ett nära samarbete mellan skolan och det lokala samhället.”

b) Vilka uppgiftskällor och medel användes för att mäta genomförandet av insatsen? Jämför dina svar med den ursprungliga planen i punkt 2.1.

Dessa källor kan vara deltagare, utbildare, utvärderaren, en oberoende →observatör, eller någon annan som var engagerad i genomförandet. Instrumenten kan vara frågeformulär, rapporter, checklistor, intervjuer eller diskussionsgrupper.

“De personer som var engagerade i denna mätövning var: de lärare som deltog i programmet; rektorerna på de skolor som genomförde programmet; de elever som deltog i programmet.”

“Kommunala grupper för att förhindra missbruk i samhället fick organisera genomförandet av programmet i sina områden och på så sätt erhöles

ovärderlig information. Man fick också uppgifter från lärare, föräldrar och elever.”

“Förutom utrymme för personliga kommentarer från alla lärare som genomförde programmet, innehöll ‘Lärboken’ också frågor som: Vilken del av insatsen har genomförts? Vilken nytta hade man av instruktionerna i handledningen? Går det att förbättra dessa instruktioner? Uppstod några svårigheter under genomförandet?”

- c) Vilka resurser användes? Jämför dina svar med den ursprungliga planen i punkt 1.7.

Det är av avgörande betydelse att fastställa om resurserna användes som planerat eller om förändringar inträffade. Detta är mycket värdefullt att känna till när insatsen skall användas i framtiden.

“Resurserna användes som planerat med följande undantag: Det faktum att 20 % av eleverna hade flyttat från området, innebar att samordnaren blev tvungen att ägna mer tid åt att leta upp deras nya adresser för att kunna skicka frågeformuläret för uppföljningen. I stället för 20 timmar i veckan behövde hon arbeta 30 timmar i veckan under tre månader.”

2.3 Återblick på målgruppen

- a) Hur många människor nåddes av insatsen?

En självklar fråga men avgörande om du skall lyckas förstå överlappningen mellan de faktiska och de planerade insatserna.

“450 elever kontaktades.”

- b) Vilka var de sociodemografiska kännetecknen för de personer som nåddes av insatsen?

Detta är precis lika viktigt som antalet personer som man nådde. Svaret kommer att hjälpa till att anpassa den planerade målgruppen till den faktiska målgruppen. Det kommer också att bidra till att upptäcka selektionseffekterna.

“Kön: 45 kvinnliga och 75 manliga deltagare. Förhållandet mellan könen är 1 till 1,7. Utbildning: 10 högstadiel elever, 35 gymnasieelever, 75 högskolestudenter.”

“Låg- och mellanstadiet: 10 % av deltagarna. Högstadiet: 90 % av deltagarna. Familjernas årliga inkomst uppgick till: < 100 000 – 10 %; 100 001 – 250 000 – 60 %; > 250 000 – 30 %.”

“Övrig information av betydelse: Deltagarna tillhör en etnisk minoritet (marockanska kvinnor, muslimer).”

- c) Hur samlade du in denna information?

Eftersom olika metoder ger olika resultat är det viktigt att veta hur informationen samlades in. Olika metoder för insamlande av uppgifter

kan leda till missvisande svar – exempelvis kan deltagare överdriva sin inkomst i gruppdiskussioner.

“Sociodemografiska uppgifter samlades in med hjälp av ett anonymt frågeformulär. Detta frågeformulär delades ut efter den första sammankomsten och samlades in vid nästa sammankomst.”

Du skall hela tiden jämföra dina svar med dina ursprungliga planer, i detta fall målgruppen som förutsetts i punkt 1.4. Avvikelse som gäller målgruppen när insatsen organiseras kan leda till skillnader i utförandet och i de slutliga resultaten.

“Man nådde målgruppen som planerat.”

“Vi planerade att nå unga människor mellan 15 och 17 år som besöker ravepartyn. De faktiska deltagarna var äldre (i genomsnitt 18,3 år).”

Könkvoterna och kvoterna mellan tyskar och andra nationaliteter var avsedda att vara desamma i alla tre försöksgrupperna, men i kontrollgruppen var det faktiskt 10 % fler turkiska elever än i de två övriga grupperna.”

2.4 Exponering

- a) Hur mätte du exponeringen? Vilka uppgiftskällor, →instrument eller →indikatorer använde du?

Det är viktigt att uppskatta hur framträdande insatsen faktiskt var för att man skall förstå om insatsen nådde den avsedda målgruppen. Om du till exempel genomför en informationskampanj för allmänheten, behöver du känna till i vilken utsträckning informationsbroschyrer har delats ut. Du bör också ha klart för dig vilka som tillfrågades vid insamlingen av relevanta uppgifter. Dessa uppgiftskällor kan vara alla som är engagerade i arbetet eller bara ett fåtal utvalda. Du behöver alltså redogöra i detalj för vilka instrument som användes för att samla in uppgifter.

“Lärarna i de skolor som genomförde programmet var den huvudsakliga uppgiftskällan. I ‘Lärboken’ skall lärarna skriva kommentarer om programmets genomförande och ange hur många undervisningstimmar som genomförts i varje klass.”

- b) Hur länge pågick den förebyggande insatsen och hur många förebyggande verksamheter ägde rum? Jämför dina svar med den ursprungliga planen i punkt 1.6.

Beskrivningen av varaktighet och antal verksamheter som genomförts kommer att hjälpa dig att bedöma exponeringsnivån.

“Under de två första åren som insatsen genomfördes hade varje klass 12 lektioner om vardera 45 minuter.”

“Antalet sammankomster varierade från 3 till 10, med ett medeltal på 8,76 sammankomster. Den genomsnittliga längden på varje sammankomst varierade från mindre än 30 minuter till över 50, med ett medeltal på 40

minuter. Tidsskillnaderna berodde mest på att lektionerna varade olika länge (45 till 55 minuter). Hela programmet bestod av 10 sammankomster.”

- c) I vilken utsträckning nådde man målgruppen? Jämför dina svar med den ursprungliga planen i punkt 1.4.

Detta är en nyckelfråga eftersom även om en förebyggande insats når målgruppen, kommer några i gruppen inte att få del av några insatser på grund av frånvaro, sjukdom eller skolk.

“Totalt deltog 1 500 elever i programmet. 85 % deltog i alla 12 lektionerna, 93 % deltog i 10 lektioner.”

2.5 Kvaliteten på den förebyggande insatsen

- a) Vem gav information om insatsens →kvalitet?

Dessa källor kan vara deltagare, utbildare, utvärderare, en oberoende →observatör, eller någon annan som var med om att genomföra insatsen.

“Lärare och elever var informationskälla när det gällde kvaliteten på de åtgärder som genomfördes.”

- b) Vilka indikatorer och medel använde du i själva verket för att utvärdera insatsens kvalitet?

Indikatorer kan vara aktivt deltagande, attityder mot insatsen, personlig fördel, grad av identifikation. Medlen kan vara frågeformulär, rapporter, checklistor, intervjuer eller diskussionsgrupper.

“Indikatorer

Indikatorer för lärare: uppfattad effektivitet, grad av tillfredsställelse, erfarenhet av deltagande, programmets användbarhet, integration i undervisningsplanen, hur tilltalande hjälpmaterialet var.

Indikatorer för eleverna: erkännande av programmet, språklig anpassning, personlig erfarenhet av den tid som ägnades åt programmet, uppfattad effektivitet.”

“Lärarna fick ett frågeformulär med frågor om klassens deltagande i programmet, splittring i klassen och prestationer. En total betygssättning av ‘hur bra’ programmet genomfördes utvärderades också (1=mycket dåligt till 4=mycket bra).

Dessutom genomförde forskningslagets observatör slumpvisa observationer av genomförandet i varje skola, liksom regelbundna telefonsamtal och möten med lärare och rektorer. Före själva observationen diskuterade deltagarna i forskningsgruppen och programgruppen kriterier för bedömning av genomförandet tills man var överens (hypotetiska exempel användes). Punkterna var bland annat: observation av klassens deltagande, intresse och lärarens uppföljning av aktiviteterna vid sammankomsterna, samt en total betygssättning av genomförandet (1=mycket dåligt till 4=mycket bra).

Observatörens totala utvärdering jämfördes med lärarnas rapport om genomförandet av hela insatsen.”

c) Vilka är resultaten av kvalitetsmätningarna?

Detta är en av de mest avgörande frågorna, om resultaten av denna speciella insats skall användas som informationsmaterial vid framtida insatser.

“Utvärderingen av undervisningsmetoder, uppnådda mål och elevernas deltagande gav följande resultat: 8,6 % ansåg att undervisningsmetoderna var ineffektiva; 10,4 % ansåg att man inte nådde upp till målen; 13,4 % ansåg att elevdeltagandet var lågt. Den totala utvärderingen av kvaliteten visade emellertid att 52,7 % av insatserna bedömdes ha utmärkt kvalitet, 46,7 % bedömdes ha god kvalitet och bara 0,6 % bedömdes vara dåliga.”

2.6 Diskussion om resultaten av processutvärderingen

a) Hur stämmer planerna för insatsen överens med dess faktiska genomförande och din utvärdering? Finns det några avvikelser och vilka är i så fall de möjliga orsakerna?

Du bör sammanfatta alla avvikelser i insatsens genomförande, dess målgrupp och dess exponering. På så sätt blir det lättare för dig att diskutera och tolka insatsens resultat.

“Insatsen genomfördes som planerats – det fanns inga diskrepanser. Målgruppen nåddes också enligt planerna. Exponeringsfrekvensen var emellertid lägre än planerat beroende på sjukdom bland personalen. I två klasser genomfördes bara sex av de tio lektionerna.”

b) Vilken betydelse har avvikelserna för insatsen?

Diskutera eventuella skillnaders betydelse för insatsen. Du kommer då lättare att förstå deras betydelse för insatsens genomförande.

“Det är svårt att dra några slutsatser om insatsens effekter på grund av den lägre exponeringsfrekvensen. De negativa resultaten kan hänga samman med detta faktum.”

c) Vilken är styrkan och vilka är svagheter med det sätt som insatsen har genomförts på? Jämför med resultaten från andra insatser.

Genom att svara på denna fråga blir det lättare för dig att undvika liknande problem och att förbättra genomförandet i framtiden. Jämför om möjligt resultaten av din insats med rapporter i litteraturen om liknande insatser. Detta är mycket viktigt, eftersom det utgör grunden när man bedömer värdet av din insats.

“Resultaten av denna studie visade att kvaliteten på programmets förverkligande var hög, mätt med exponeringsnivå och total bedömning av insatsens kvalitet. Ett problem när det gäller att dra generella slutsatser om resultaten är det stöd som lärarna fick från projektets personal. Lärarna kontaktades per telefon och fick möjlighet att diskutera problemen. Detta stöd bidrog troligen till lärarnas höga motivation, och man måste påvisa om

likartade resultat kan uppvisas när lärarna inte får särskild behandling. Det som framkom vid utvärdering av förfarandet stämmer med resultaten från andra skolbaserade program för träning av integritet och självförtroende (Petermann *et al*, 1997).”

- d) Har du några förslag till genomförande av liknande förebyggande insatser i framtiden?

Eftersom du nu har genomfört en förebyggande insats är du väl skickad att ge förslag till andra som planerar insatser.

“I framtiden förväntar vi oss ett ökat engagemang från lärare, en mer långtgående analys av attityder och livsstil samt en uppdatering av videobandet med ett särskilt avsnitt om nya droger.”

- e) Har du några förslag till utvärdering av förfarandet i framtiden när det gäller denna typ av förebyggande insats?

Du har också ett bra utgångsläge för att komma med rekommendationer om utvärdering av förfarandet.

”Efter varje sammankomst bad vi eleverna att fylla i ett frågeformulär om denna sammankomst. Vi använde samma frågeformulär efter varje sammankomst och märkte att eleverna blev allt mindre noggranna när de svarade. Vi föreslår därför att man ger frågor med särskild anknytning till varje sammankomst för att göra det intressantare för eleverna att besvara dem.”

Kapitel 3: Utvärdering av resultat

3.1 Att planera utvärdering av resultat

- a) Vilka är dina →indikatorer för resultat och hur planerar du att mäta dem?

Det är inte alltid lätt att bestämma hur man skall mäta resultat, men det är ett beslut av avgörande betydelse. Eftersom pengar och tid sätter gränserna innebär ett bra resultatmått inte bara ett som är möjligt att använda, utan som också har ett mer eller mindre direkt samband med insatsens mål. För att få veta om insatsen har nått sina mål skall du givetvis ha ett tydligt definierat kriterium för dessa mål. Det skall med andra ord vara “operationellt” och klart definierat i mätbara termer. Detta är särskilt viktigt för mellanliggande variabler som ofta är svåra att observera.

“WHO:s frågeformulär, ‘*Survey on the Student Population*’, är den viktigaste resultatindikatorn. Frågorna handlar om användning av tobak och alkohol, mediciner och illegala droger, kunskap om olika substanser, attityder till droger, avsikter att använda droger och asocialt beteende.”

- b) Vill du samla in information om resultatet med en →kvantitativ eller en →kvalitativ metod? Vilka indikatorer och →instrument föreslår du att man använder för att samla information?

För att kunna bedöma resultatet av en insats på ett vetenskapligt godtagbart och effektivt sätt krävs kvantifierbara data. Om du tänker samla information om resultatet enligt en kvalitativ metod (exempelvis genom att använda ostrukturerad intervju), skall du ha en plan för att analysera svaren på ett kvantitativt sätt.

“Insatsens avsikt är att öka droginformatörernas kunskaper och färdigheter. Kunskaperna kommer att mätas genom ett skriftligt prov efter insatsen med 50 frågor om drogrelaterade ämnen. Undervisningsskicklighet kommer att mätas genom att deltagarna får göra ett utkast till ett utbildningsprogram om droger för en namngiven grupp inom ett specifikt utbildningssammanhang; en lektionsplan; en presentation av lektionsplanen. Deltagarna kommer att utvärdera innehållet i varandras lektioner och hur lektionsplanen presenteras.”

“Vi kommer att använda en skala (locus-of-control) ur *‘Life Skills Training Student Questionnaire’*(Botvin *et al*, 1984).”

- c) Vad vet du om instrumentens kvalitet? (→objektivitet, →reliabilitet, →validitet) Planerar du att pröva om instrumenten är användbara?

För att bedöma resultaten av utvärderingen på ett riktigt sätt är det viktigt att ge information om kvaliteten på de instrument som använts. När det gäller instrument som redan är väletablerade kan du oftast hänvisa till handledningen. Om du har konstruerat dina egna instrument kanske du emellertid tänker dig att genomföra en undersökning av deras reliabilitet/validitet. Det är klart lämpligt att pröva ett instruments användbarhet i ett sådant fall, men det måste också göras om du använder ett instrument som är avsett för ett annat språk, en annan kulturell bakgrund, ett annat område osv. I en sådan situation kan det vara bättre att få en extern bedömning av om instrumentet är logiskt och allsidigt.

“Vi planerar att använda *‘Children’s Self Concept Attitudinal Inventory’* (SCAT). Det är ett objektiva prov. Som tecken på god reliabilitet har undersökningen i genomsnitt Cronbach alpha 0,80. De mätningar som grundar sig på *‘know-group’*-testen där man jämför eleverns prestationer i skolan tyder också på god validitet. Vi blev tvungna att översätta frågeformuläret till vårt eget språk och planerar att utföra en liten undersökning av dess användbarhet. Vi kommer att be tio elever att fylla i formuläret och att ange för varje fråga om de förstår vad vi menar.”

- d) Från vem, när och hur ofta planerar du att samla information om resultatet? (→utformning)

Det är också viktigt att förstå hur aktuell och hur spridd informationen om resultatet är.

“Vi kommer att använda en halvexperimentell utformning där uppgifter kommer att samlas in från en försöksgrupp och en kontrollgrupp som inte är slumpmässigt utvald. Insamlingen av uppgifter kommer att ske två gånger (en vecka före och en vecka efter insatsen).”

- e) Hur planerar du att analysera den information du har samlat? Vilka →statistiska metoder passar till uppgifternas kännetecken och utformning?

Om du planerar att själv analysera uppgifterna skall du beskriva de statistiska tillvägagångssätt och den tekniska utrustning som du tänker använda. Ett gott råd är att låta en erfaren forskare analysera uppgifterna. I så fall skall du även ange vem som kommer att behandla uppgifterna.

“Uppgifterna i frågeformuläret kommer att analyseras med dataprogrammet SPSS PC+. Analysen omfattar frekvenser, multipla variabler i tabellform, medelvärden och jämförelser mellan medelvärden per grupp (chi-kvadrat och students t).”

“Databehandlingen av uppgifter kommer att utföras av forskningsgruppen som arbetar för vårt institut.”

3.2 Att utföra utvärdering av resultatet

Om du lyckades genomföra utvärderingen av resultatet som planerat, kan du hänvisa till respektive fråga i punkt 3.1. Beskriv utvärderingen som den *i själva verket* utfördes om något förändrades.

3.3. Stickproven

- a) Hur rekryterades stickprovgruppen?

Hur du tog kontakt med gruppen (via en anslagstavla, annons i tidningen, personlig kontakt osv.) är lika viktigt som hur du rekryterade hela målgruppen. Om stickprovgruppen deltog frivilligt eller om den kommenderades är också av betydelse, liksom om deltagarna fick någon ersättning.

“Frågeformuläret delades ut i årskurs 7 i skolorna och i två kontrollskolor innan ‘Hälsoutbildningen’ genomfördes. Det var obligatoriskt att fylla i frågeformulären och detta gjordes under två på varandra följande lektioner.”

“Försöksgruppen bestod av alla dem som deltog i insatsen. Kontrollgruppen rekryterades bland elever i samma ålder, av samma kön, med samma sociodemografiska kännetecken, som gick i samma årskurser i samma geografiska område. Båda grupperna valde att delta i utvärderingen av resultatet.”

- b) Vilka var stickprovens sociodemografiska kännetecken, dess storlek osv.?

Stickprovens kännetecken och – om det är tillämpligt – →kontrollgruppens skall beskrivas separat och jämföras med tanke på signifikanta skillnader. Alla sådana skillnader minskar möjligheten att jämföra de två grupperna.

“Försöksgrupp (n=120): 60 (50 %) flickor; 60 (50 %) pojkar. Medelålder 10,8 år; standardavvikelse 2,4; intervall 5,5—17,3.

Kontrollgrupp (n=110): 80 (73 %) flickor; 30 (27 %) pojkar. Medelålder 11,0 år; standardavvikelse 2,3; intervall 6,5—17,6.”

“Intermediär målgrupp: fem lärare, två kvarterspolisier för ungdomar, fyra droginformatörer. Deltagarnas ålder varierade mellan 21 och 55 år. Etniska grupper: tre svarta, åtta vita. Sex kvinnliga, fem manliga.”

c) Hur stämmer dessa kännetecken med hela målgruppens kännetecken?

Det är naturligtvis väsentligt att veta om stickproven är representativa för hela målgruppen.

“Vi samlade in resultat från en undergrupp (20 %) av målgruppen. Eftersom vi hade delat ut det första frågeformuläret om missbruksbeteende till alla deltagare i insatsen, kunde vi jämföra sociodemografiska kännetecken mellan stickproven och hela målgruppen. Det fanns inga signifikanta skillnader i ålder, kön eller andra kännetecken.”

d) Kunde du identifiera bortfallen? Vilka var i så fall deras kännetecken?

Om de som inte stannade kvar i stickprovgruppen tills insamlingen av uppgifter var avslutad avviker signifikant från de andra beträffande exempelvis ålder eller kön, är det sannolikt att gruppen inte längre är representativ.

“Alla stannade kvar i stickprovgruppen. Det fanns alltså inga avhoppare.”

“Vi gjorde en statistisk jämförelse av skillnaderna mellan avhopparna och resten av stickprovgruppen (ålder, kön, socioekonomisk status, osv.). Det fanns inga signifikanta skillnader mellan de två grupperna. Grupperna är därför jämförbara.”

3.4 Resultaten

Detta betydelsefulla avsnitt bör utformas på samma sätt som den tidigare beskrivningen av insatsens mål (punkt 1.5). De första tre frågorna avser resultatvariabler i den → slutliga målgruppen, resten syftar på resultat i den → intermediära målgruppen.

a) Hur påverkade insatsen den → slutliga målgruppens missbruksbeteende?

“Utbildningen i integritet och självförtroende hade en signifikant primärpreventiv effekt. Prevalens av rökning under 30 dagar var signifikant mindre bland personerna i försöksgruppen vid efterundersökningen som ägde rum ett år efter förundersökningen och insatsens början (6,4 % både före och efter insatsen) än bland personerna i kontrollgruppen (11,4 % efter insatsen jämfört med 5,5 % före insatsen).”

b) Hur påverkade insatsen mellanliggande variabler som hade samband med missbruk i den → slutliga målgruppen?

“Det fanns en signifikant skillnad mellan försöksgruppen och kontrollgruppen när det gällde kunskapen om missbruk. Kunskapsnivån var högre i den grupp som deltagit i insatsen. Ingen av de andra variablerna gav signifikanta resultat. Inga skillnader fanns mellan grupperna när det gällde positiva attityder till att använda droger, avsikt att använda droger eller positiva normer angående missbruk.”

- c) Hur påverkar insatsen andra mellanliggande variabler i den → slutliga målgruppen?

“Signifikanta skillnader har hittills endast påträffats för en mellanliggande variabel. Medelvärdena för social kompetens var signifikant högre i försöksgruppen än i kontrollgruppen ($p < 0,05$).”

- d) Hur påverkade insatsen målen i den → intermediära målgruppen?

“Vår massmediekampanj hade ett positivt inflytande på de intermediära målgrupperna (föräldrar och lärare). 80 % sa att de nu tänkte mer på sitt ansvar för barn och ungdomar; 61 % sa att de hade lärt sig mycket om missbruk; 45 % sa att de nu tänker mer på sin egen konsumtion av alkohol och tobak.”

- e) Påverkas olika undergrupper på olika sätt av insatsen (t.ex. män/kvinnor, åldersgrupper, riskgrupper osv.)?

“Efter insatsen visade flickor ökade kunskaper om missbruksbeteende jämfört med pojkar (t-test $p < 0,05$).”

3.5 Diskussion om utvärderingen av resultaten

- a) Uppnåddes de förväntade resultaten med insatsen? Diskutera eventuella avvikelser mellan förväntningar och resultat samt ange möjliga orsaker och deras inverkan på studien.

Här bör du försöka föregripa eventuella argument mot din tolkning av resultaten.

“Ett av målen med insatsen var att öka integritet och självförtroende. För närvarande finns bara en mellanliggande variabel som var signifikant annorlunda vid efterundersökningen, nämligen en skala som mäter social kompetens. Barn i försöksgruppen gjorde mycket större framsteg mellan mätningarna än barnen i kontrollgruppen. Eftersom skalan som mäter social kompetens innehåller vissa beteenden som är viktiga delar i preventionsinsatsen (t.ex. att lära sig att säga ‘nej’), kan förbättringen i försöksgruppen ses som en bekräftelse på att programmet har lyckats. Att rökning är mindre vanligt i denna grupp är också en indirekt bekräftelse på det teoretiska antagandet att bättre självförtroende och större integritet är viktiga led i den primära förebyggande insatsen.”

- b) Vilka resultat tycker du är mest relevanta och signifikanta? Jämför dessa med resultaten från andra undersökningar.

“En liknande primärpreventiv effekt på rökning (nämligen senare tobaksdebut) har ofta rapporterats som ett resultat av träning av integritet och självförtroende (t.ex. Botvin, 1995).”

- c) Hur säker är du på att insatsen orsakade resultaten? Finns det alternativa förklaringar?

Insatsen kan alltid ifrågasättas om man inte svarar på dessa frågor. Det är därför utomordentligt viktigt att du tar upp frågan om orsak och verkan.

“Eftersom vi inte hade någon kontrollgrupp kan vi inte säkert säga att effekterna verkligen orsakades av insatsen. En viktig faktor att räkna med är att deltagarna mognade under året.”

- d) Hur förklarar du de negativa resultaten?

Det kan vara mycket nedslående om en utvärdering av resultaten inte visar de förväntade resultaten. Det kan emellertid finnas ett antal förklaringar till negativa resultat, som exempelvis brister i själva insatsen, dess genomförande (processutvärderingen kan här vara användbar för att belysa betydelsefulla faktorer), brister i utformningen, inadekvata mätinstrument (vissa kan vara alltför okänsliga) eller kanske externa problem utanför insatsens kontroll (exempelvis eldsvåda i en skola). Vilka orsaker de oväntade resultaten än har, bör du alltid försöka hitta en förklaring till dem så att du kan dra slutsatser för framtida bruk.

“Tvärtemot våra förväntningar fanns det inga effekter på alkoholkonsumtionen. Det kan bero på att alkoholkonsumtion förekommer i mycket låg omfattning i denna åldersgrupp och det är därför möjligt att effekterna kommer senare. En andra uppföljning kommer därför att genomföras efter ett år. Det kan också vara så att alkoholkonsumtion är ett irrelevant ämne för denna åldersgrupp.”

- e) Har du några förslag till framtida användning av liknande insatser?

Du kan nu se framåt. Bör andra kopiera din insats och skulle du i så fall vilja rekommendera några förändringar?

“De positiva resultaten berättigar ett genomförande i ett mycket större sammanhang. Man bör emellertid också ta hänsyn till resultaten av förfarandets utvärdering och förändringar i utbildningsstrukturen bör göras enligt lärarnas kommentarer.”

- f) Har du några förslag till framtida resultatutvärderingar av denna typ av förebyggande insatser?

Dina erfarenheter och förslag kan vara av avgörande betydelse för andra utvärderare och för dem som arbetar praktiskt. De kan dra fördel av positiva resultat, men också av negativa genom att undvika att göra om samma misstag. Därför är det viktigt att vara absolut ärlig.

“En orsak till bristen på positiva resultat kan vara bristen på instrument av bra kvalitet för elever som är 10—12 år. Framtida forskning bör därför fokuseras på att utveckla och använda känsliga instrument för denna åldersgrupp.”

Kapitel 4: Att sprida resultaten

4.1 Att utveckla en plan för kommunikation

a) Vilka bör få information?

Tänkbara mottagare av information är finansiärer, beslutsfattare, administratörer, insatsens målgrupp, de som tillhandahåller service, föreningar och media.

“Vi har gjort vår utvärdering tillgänglig för dem som deltog i projektet, för myndigheterna och för allmänheten.”

“Vi kommer först att informera planeringskommittén, eftersom den primärt kommer att använda informationen. Vi kommer att ägna särskild uppmärksamhet åt kommitténs ordförande, som har bred erfarenhet och är en respekterad opinionsledare. Vi kommer att informera henne individuellt före kommitténs möte och diskutera eventuella kontroversiella resultat.”

b) När behöver de få informationen?

Om du vill att resultaten av din utvärdering skall vara användbara, kan valet av tidpunkt för utvärderingsrapporten vara avgörande. Vänta inte för länge innan du rapporterar resultaten, eftersom förändringar är mer benägna att inträffa snart efter en utvärdering då folk fortfarande kommer ihåg insatsen. Å andra sidan skall du undvika att rapportera resultaten för tidigt. Utvärderare känner sig ofta pressade att verka effektiva och presentera ett första intryck, men sådana intryck har begränsad betydelse eftersom mängden insamlade uppgifter inte räcker till för meningsfulla slutsatser. Första intryck brukar också betyda att ingen lägger märke till de sista intrycken.

“Två lägesrapporter och en slutrapport till finansiären kommer att ges ut. Lärarna kommer att få kontinuerlig information om resultaten på de möten som äger rum varannan månad.”

c) Vilken information kommer olika människor att vara intresserade av?

Anpassa ditt budskap till de grupper som visar intresse. Kom vid alla tillfällen ihåg att olika grupper kommer att behöva olika information. Personalen t.ex. är troligen mer intresserad än finansiärerna av att få veta detaljer om genomförandet. De senare kan också vara alltför upptagna för att läsa en hel rapport och därför är en sammanfattning viktigare för dem. En sådan sammanfattning skall innehålla en kort översikt av utvärderingen, en förklaring till varför den utfördes, liksom de viktigaste resultaten, slutsatserna och rekommendationerna.

“Vi kommer att genomföra gruppdiskussioner med lärarna som den viktigaste intermediära gruppen under den tid som utvärderingen av förfarandet pågår och ge kontinuerlig feedback med den information vi får. Den som primärt använder utvärderingen av resultaten är finansiärerna som

förväntar sig en omfattande skriftlig rapport om vad vi funnit när utvärderingen är genomförd.”

d) Vilka skriftliga kommunikationsformer kommer du att använda?

Resultaten av utvärderingen kan spridas på många olika sätt som måste väljas efter intressegruppen. Exempel på skriftlig kommunikation är själva utvärderingsrapporten, en sammanfattning, PM, pressmeddelanden, artiklar i vetenskapliga tidskrifter eller tidningar, affischer och broschyrer.

“Vi kommer att skriva en forskningsrapport som skall spridas till skolor och andra allmänna och privata organisationer som arbetar med ungdomars problem och hur dessa kan förebyggas.”

e) Vilka muntliga kommunikationsformer kommer du att använda?

Papper är inte allt. I själva verket kan många resultat bäst spridas genom diskussioner bland personalen, presentationer vid konferenser eller offentliga utfrågningar och framträdanden i media.

“Resultaten från programmet kommer att presenteras vid en konferens anordnad av Centraförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning, samt under *Europeiska veckan för förebyggande av drogmissbruk*.”

DEL C: ORDLISTA

Attityder till droger

Attityder till droger består av allt som människor tycker och tror om droger och alla normer som gäller droger, t.ex. "folk som dricker alkohol bär sig dumt åt", "de som använder cannabis har roligare" osv. Attityder till droger är →mellanliggande variabler och används ofta som indikator när man utvärderar resultat, fastän ett orsakssamband till missbruksbeteende inte alltid kan påvisas. Man tror emellertid att positiva attityder till droger leder till ökat missbruk, medan negativa attityder leder till minskat missbruk.

Avsikt att använda droger

Avsikten att använda droger är en →mellanliggande variabel och används ofta som en →indikator vid utvärdering av resultat. Det har att göra med om en person tror sig komma att använda droger i framtiden. Begreppet är särskilt användbart i primärpreventiva program för barn, eftersom det inte är meningsfullt att fråga dem om de redan har använt droger.

Avsiktliga förändringar

Avsiktliga förändringar initieras avsiktligt för att förbättra insatsen eller utvärderingen.

Behovsbedömning

Behovsbedömning (eller behovsanalys) innebär att man systematiskt utvärderar det fenomen som uppfattats och bedömer hur lämplig den föreslagna insatsen är. Detta är viktigt för att undvika att man felbedömer det specifika problemets storlek och karaktär och därmed behovet av den specifika insatsen. Man kan använda olika tekniker vid behovsbedömning.

Metoden med "nyckelinformatör" innebär att man identifierar, väljer ut och konsulterar experter som arbetar inom området. Värde med denna teknik är att man kan få ett brett intryck av målgruppens behov och de tjänster som krävs. En begränsning är dock att detta intryck kan grunda sig på expertens förutfattade meningar eller missvisande information. Det är därför en bra strategi att göra en frågestruktur som skall användas av alla experter. Det blir då möjligt att jämföra olika experters svar. Frågorna skall avse specifik och konkret information (vem, var, vad och hur) som ytterligare ett skydd mot missvisande information.

"Stormötesmetoden" grundar sig på en öppen mötesform exempelvis för dem som bor i ett bostadsområde. Det kan användas för att samla information om ett problems →prevalens och →incidens och om målgruppens kännetecken. Liksom när man använder metoden med en nyckelinformatör, finns det en risk för missvisande information på grund av antingen under- eller överrepresentation av de personer i bostadsområdet som berörs av problemet. Det bästa resultatet

får man om utvärderaren använder ett tvärsnitt av bostadsområdet. Som alltid är det bra att ställa specifika frågor för att säkerställa informationens validitet.

Med metoden att "utvärdera under behandling" bedömer man målgruppen genom att analysera erfarenheten av en liknande förebyggande verksamhet i något annat område. Denna metod bygger på ett antagande att de båda grupperna liknar varandra när det gäller kännetecknen och storlek.

"Indikatormetoden" grundar sig på epidemiologiska uppgifter från nationella statistiska källor när man bedömer målgruppen. Denna statistik kommer vanligen från olika statliga myndigheter. Ofta finns uppgifter om populationer i städer, kommuner och län.

Specialbeställda undersökningar som fastställer art och utbredning av specifika problem är bland de mest direkta och ofta det noggrannaste sättet att bestämma behovet av en insats.

Bortfall

Vid förebyggande insatser som pågår under medellång eller längre tid är det mycket viktigt att undersöka bortfallet. Ett bortfall innebär att en person som deltog från början av insatsen när de första uppgifterna samlades in, inte fanns kvar i stickprovgruppen eller uppgiftsinsamlingen under hela insatsen. Om många personer faller bort hotas resultatens validitet eftersom ett →systematiskt fel uppstår. Den statistiska analysen kan också försvåras eftersom stickprovgruppen blir mindre.

Exponering

Exponering mäter hur stor del av en insats som målgruppen faktiskt upplevde, dvs. antal sammankomster och hur länge de varade och det material som användes. Graden av exponering syftar också på nivån av deltagande och om deltagarna faktiskt nåddes av insatsen.

Frågeformulär

Ett frågeformulär är en lista med frågor där svaren kan bedömas systematiskt. Beroende på svarssättet finns det frågeformulär med öppna svar (där den som svarar själv måste formulera svaret) och frågeformulär med slutna svar (där man väljer mellan flera möjliga svar).

Följsamhet

Följsamhet beskriver en aspekt på genomförandet av en insats, tillsammans med →trohet och →nytänkande. Det mäter oftast om ett program genomfördes i försöksgruppen och inte i →kontrollgruppen och om båda grupperna följde sina respektive försöksvillkor. Indikatorer för följsamhet i försöksgruppen kan vara om programmet genomfördes tillräckligt rigoröst för att nå fram, eller om programmet var tillräckligt långt så att målgruppen lade märke till det.

Förebyggande insats

En förebyggande insats beskriver en verksamhet som kommer att utföras för att förebygga missbruk. Förebyggande insatser kan förverkligas i olika miljöer och med olika metoder och innehåll, och projekten kan vara korta eller pågå i flera månader.

För- och eftermätningar

För- och eftermätningar är ett enkelt sätt att planera en utvärdering av resultatet utan de fördelar som en →kontrollgrupp erbjuder. I denna utformning mäter man endast de människor som får del av insatsen. Man undersöker dem (t.ex. vad de har för kunskaper, attityder eller avsikter) före och efter insatsen. Man kontrollerar sedan om skillnaderna mellan de två mätningarna är statistiskt signifikanta. Fördelen med denna utformning är att den är enkel och inte kräver så mycket tid. Den största nackdelen är att man inte vet om resultaten beror på insatsen eller andra faktorer eftersom det inte finns någon kontrollgrupp.

Hinder

Tillgången på pengar, personal, politik, administrativa svårigheter och många andra omständigheter kan förhindra utvärderingen eller genomförandet av en förebyggande insats. Hinder kan vara brist på pengar, negativa attityder hos personalen, ett beslut att inte publicera utvärderingsrapporten eller att någon skola inte tillåter att eleverna deltar.

Huvudmål

Huvudmål är specifika och mätbara uttalanden om det önskade resultatet av den förebyggande insatsen. När man formulerar dessa mål skall man för utvärderingens skull specificera de variabler som skall ändras och fastställa mätbara kriterier för framgång. Ett troligt antagande som går att pröva måste förena programaktiviteter med huvudmålen och huvudmålen med avsedda resultat. Med vaga mål som inte formuleras som specifika huvudmål kan man inte genomföra en insats eller bedöma hur effektiv den är.

Incidens

Incidens definieras som det antal nya fall som uppvisar ett visst fenomen och som uppstår inom ett specifikt geografiskt område under en specifik tidsperiod.

Indikator

En indikator är en måttstock som speglar ett visst problem eller tillstånd. Indikatorer används som ersättning för ett mål eller begrepp som inte kan mätas direkt eller som endast kommer att kunna observeras i framtiden. Valet av lämpliga indikatorer skall grundas på litteratur, teorier eller tidigare forskning. Indikatorer används för att mäta →kvaliteten på genomförandet eller resultatet av en insats.

Instrument

Instrument avser alla metoder som används för att samla information om målgruppen, utvärderingen osv. Frågeformulär som försökspersonerna fyller i är de vanligaste instrumenten vid utvärdering. Andra instrument är prov, bedömningar, →intervjuer och →observationsinstrument. Det bästa är att använda instrument som grundar sig på →objektivitet, →validitet och →reliabilitet. Man skall i förväg pröva om instrumenten går att använda innan man använder dem i större omfattning.

Integritet och självförtroende (“Lifeskills”)

Integritet och självförtroende gör det lättare att handskas på ett bra sätt med det dagliga livets krav och utmaningar genom att man lär sig att anpassa sig och bete sig på ett positivt sätt. Dessa kännetecken ökar den individuella kompetensen och minskar risken för missbruk samt förbättrar hälsa och välbefinnande hos barn och ungdomar. Följande "lifeskills" är ofta mål i förebyggande insatser: beslutsfattande, problemlösning, kreativt tänkande, kritiskt tänkande, effektiv kommunikation, social kompetens, självkänedom, empati, att kunna handskas med känslor och med stress samt att kunna återhämta sig.

Intermediär målgrupp

En intermediär målgrupp är en grupp människor som är mål för en insats där de spelar en förmedlande roll. Man hoppas att de skall kunna påverka den →slutliga målgruppens →missbruksbeteende i framtiden genom att föra insatsens innehåll vidare. Kaskadeffekter, kamratstöd och familjestöd är exempel på tillvägagångssätt där man använder sig av en intermediär målgrupp.

Intervju

I forskning om utvärdering är intervjun ett instrument som används för att bedöma uppgifter om genomförande och resultat. Intervjuer kan vara mer eller mindre standardiserade (strukturerade, halvstrukturerade eller ostrukturerade), använda olika kontaktsätt (personligt möte, telefon eller brev) och variera det antal personer som intervjuas samtidigt (individuella intervjuer eller gruppintervjuer).

Livsstil

Livsstil hör samman med särskilda →attityder till droger bland vissa grupper under specifika sociala villkor och i specifika miljöer. Danskulturen är ett exempel på en livsstil, och klubblivet är förenat med missbruk av syntetiska droger. Att förändra livsstilen kan vara ett mål för en förebyggande insats.

Kontrollgrupp

Kontrollgruppen är en grupp av personer som inte deltar i den förebyggande insats som utvärderas. Det är en grupp som inte erhåller någon insats eller en insats som inte har något med den här insatsen att göra.

Kulturella vanor

I detta sammanhang innebär kulturella vanor missbruksbeteende som påverkas av kulturella eller sociala normer i ett specifikt samhälle. Exempel är vinkonsumtionen i samband med måltider i södra Europa eller öldrickandet efter arbetet i Tyskland. Kulturella vanor bestämmer huruvida man använder eller inte använder droger i sociala situationer, hur mycket som konsumeras och hur ofta och kan påverka uppfattningen om missbruksbeteende. Ett mål för en förebyggande insats kan vara att förändra dessa kulturella vanor så att drogfria alternativ blir mer accepterade.

Kunskap om missbruk

Detta avser deltagarnas faktakunskaper om missbruk och grundar sig på antagandet att "kunskap är makt" och att brist på kunskaper gör att människor lättare blir missbrukare. De som är medvetna om relevanta fakta kan välja en hälsosam livsstil. Kunskap om missbruk är en →mellanligande variabel och används ofta som en →indikator vid utvärdering av resultat.

Kvalitativ metod

Syftet med att använda en kvalitativ metod vid utvärdering är att förstå helheten i ett program eller en särskild aspekt av detta. I stället för att gå in i studien med en uppsättning färdiga förväntningar för att undersöka och mäta förfaranden och resultat (→kvantitativ metod), ligger tonvikten på en detaljerad beskrivning och en djup förståelse, eftersom den härrör från direktkontakt och erfarenhet av programmet och dess deltagare. Kvalitativa tekniker består av observation, intervjuer, fallstudier och andra medel för fältarbete. De går att tillämpa ensamma eller i kombination med kvantitativa metoder, t.ex. när ett program betonar individuella resultat, när man är bekymrad för programmets kvalitet, eller när målen för programmet är ganska vaga. Kvalitativa uppgifter är svåra att sammanfatta i siffermässiga termer men de kan omvandlas till →kvantitativa data.

Kvaliteten på insatsens genomförande

Med kvaliteten på genomförandet avses hur deltagarna eller de som utför arbetet betygssätter insatsen och dess kvalitet. Indikatorer som har samband med hur man upplever genomförandet kan vara hur man accepterar innehållet, i vilken utsträckning man identifierar sig med eller tror på innehållet, hur nöjd man är med insatsen, personlig fördel och relevans för problemet. Indikatorer som hör ihop med hur man uppfattar insatsens kvalitet kan vara förmåga att övertyga hos

dem som genomför insatsen, deras motivation och samspelet mellan utförare och deltagare.

Kvantitativ metod

Kvantitativa data är observationer som lätt kan visas med siffror, t.ex. svar på strukturerade frågeformulär. Kvantitativa metoder vid utvärdering handlar i första hand om att mäta ett bestämt antal specificerade resultat. Tyngdpunkten ligger på mätning, sammanfattning, att samla och jämföra mätningar och att tolka kvantitativa analyser. Tekniker som ofta används i kvantitativ metod är experimentell utformning och användande av kontrollgrupper. De är särskilt viktiga när det primära syftet med utvärderingen är att fastställa programmets effektivitet (→kvalitativ metod).

Mellanliggande variabler

Mellanliggande variabler antas ha samband med missbruksbeteende genom att uppmuntra förändringar i detta beteende enligt insatsens syften.

Man kan urskilja följande två typer av mellanliggande variabler:

- Mellanliggande variabler som direkt hör samman med missbruk, t.ex. →kunskap om missbruk, →attityder till droger, →avsikt att använda droger samt →normer.
- Mellanliggande variabler som endast indirekt har samband med missbruk, som t.ex. →integritet och självförtroende, →riskfaktorer, →skyddsfaktorer, →strukturella förändringar, →livsstil, →kulturella vanor samt →problembeteende.

Missbruksbeteende

Missbruksbeteende handlar om konsumtion av ett ämne. Missbruksbeteendet kan beskrivas i termer av det ämne som missbrukas (alkohol, heroin, kokain, cannabis osv.), missbruksmönstret (tillfälligt, regelbundet, rekreationellt, beroendeskapande, tungt missbruk osv.) samt hur ofta man missbrukar.

Målgrupp

Målgruppen är den grupp människor, hushåll, organisationer, bostadsområden eller andra identifierbara enheter som man riktar en förebyggande insats till. Två sorters målgrupper kan identifieras: →slutliga målgrupper och →intermediära målgrupper. En noggrann analys och en uppskattning av målgruppens storlek och beskaffenhet är viktiga förutsättningar när man dokumenterar →behovet av en förebyggande verksamhet. Det förbättrar också projektets effektivitet och kvalitet.

Normer

Normer är oskrivna regler för beteende som kognitivt representeras av övertygelse eller åsikter. När det gäller missbruk har normativa uppfattningar i empirisk forskning identifierats som starka →mellanliggande variabler för →drogdebut. Ett mål för en förebyggande insats kan vara att påverka eller ändra dessa normativa övertygelser.

Nytänkande

Nytänkande är tillsammans med →följsamhet och→trohet en aspekt på genomförandet. Det syftar på förändringar i programmets innehåll och genomförande jämfört med den från början utvecklade standarden. Det skiljer sig från brist på följsamhet genom att innefatta avsiktliga och planerade förändringar som initierats för att förbättra programmets effektivitet (i motsats till brist på acceptering, inget samarbete eller oplanerad förändring). Nytänkande är särskilt viktigt när programmets effekter kan förbättras genom att man anpassar det till särskilda omgivningar eller populationer.

Objektivitet

Tillsammans med →reliabilitet och →validitet är objektivitet en viktig indikator för ett →instruments kvalitet. Det syftar på att de resultat som instrumentet åstadkommit måste vara oberoende av den person som mäter uppgifterna – olika personer som använder samma instrument bör komma till samma resultat.

Observationsinstrument

Observationsinstrumenten används för att bedöma en specifik situation eller ett specifikt förhållande. Om den förebyggande insatsen utvärderas används oftast observation för att mäta hur en insats genomförs, särskilt hur →trogen insatsen är mot den ursprungliga planen. Observation kan vara den enda informationskällan eller en av flera källor för att validera andra mått på förverkligandet. Observation som utförs av forskare eller oberoende observatörer anses vara den mest objektiva mätmetoden, och den kan utföras antingen genom att man berättar detaljer eller genom att man använder standardiserade frågestrukturer eller bedömningsmallar.

Observatör

En observatör deltar i en förebyggande insats för att lyssna och se det verbala och icke-verbala beteendet och samspelet mellan dem som deltar i projektet och dem som organiserar det. I motsats till vardagliga observationer kräver denna empiriska observation en plan som specifikt anger vilka beteenden som skall undersökas, om det är tillåtet att tolka observationen samt var, när och hur observationen äger rum och registreras.

Tanken bakom den specifika förebyggande insatsen skall presenteras för observatören för att han eller hon bättre skall förstå avsikten med observationen,

utan att man förklarar den specifika utvärderingshypotesen för att undvika systematiska fel i observationerna. Dessutom skall de som observerar få utbildning i hur man använder observationsinstrumenten.

Olika perspektiv på behov

Tjänstemän, beslutsfattare och →målgrupper kan alla ha olika synpunkter på vad ett problem består av. Det som verkar vara ett problem i en grupp kanske inte upplevs så i en annan. Forskning kan uppenbarligen inte avgöra frågan om vilket perspektiv som är det "rätta", men kan eliminera konflikter som kan uppstå när man närmar sig drogfenomenet från olika perspektiv. En del av planeringen av utvärderingen kan innehålla →behovsbedömning utifrån de många perspektiv som kan finnas i insatsen.

Oväntade förändringar

Oväntade förändringar i genomförandet av programmet eller utvärderingen är förändringar eller avvikelser från programplanen som var oplanerade och oförutsedda. De kan ha negativa konsekvenser (programmet accepteras inte, skoldistriktet förändras, nedskärningar i budgeten osv.), men de kan också vara positiva, t.ex. oväntat hög frekvens av deltagande och ytterligare sponsorer.

Prevalens

Prevalens är antalet fall med ett givet tillstånd eller kännetecknen i populationen i ett särskilt geografiskt område vid en viss tid (t.ex. antal människor som använt cannabis under det senaste året).

Problembeteende

Vissa problembeteenden kan anses vara →riskfaktorer för missbruk, t.ex. att vara extremt blyg eller aggressiv, att ljuga, stjäla, skolka eller vara ängslig.

Reliabilitet

Reliabilitet, →validitet och →objektivitet är viktiga indikatorer för ett →instruments kvalitet. Reliabiliteten hos ett instrument definieras som i vilken utsträckning man kan samla in identiska poäng eller värden i upprepade datainsamlingar om samma personer. Bedömningar av reliabilitet visar om instrumentet ger reproducerbara resultat. Effekten av icke-reliabilitet är att späda ut eller skymma verkliga skillnader när de finns. Om exempelvis resultatet av en effektiv insats mäts med ett instrument som saknar reliabilitet, kan det verka vara mindre effektivt än det faktiskt är och tvärtom.

Riskfaktorer

Riskfaktorer är personliga eller sociala förhållanden som förmodas öka sannolikheten för – i detta fall – missbruk. De är därför →skyddsfaktorernas spegelbild. Mycket tyder på att barn som är socialt inkompetenta och aggressiva

löper större risk att utveckla drogproblem än de som är mer integrerade. Ett antal undersökningar har visat att asocialt beteende som aggressivitet kan förutsäga – så tidigt som i sjunde klass – en tidig drogdebut och senare missbruk. Litteraturen skiljer mellan riskfaktorer i tidig barndom (t.ex. brist på social kompetens, brist på socialt stöd i familjen), riskfaktorer i senare delen av barndomen (bristande förmåga att lösa problem, bristfälliga normer i familjen, brist på självkänsla) och riskfaktorer i tonåren (negativt gruppträck, minskad självkänsla som sammanhänger med åldern).

Selektionseffekter

Selektionseffekter minskar stickprovets representativa natur. Exempelvis är de deltagare som är lättast att nå också de som lättast kan ändra sig. Projekt som vilar på frivilligt samarbete är därför de som mest påverkas av selektionseffekter. (Se även →systematiskt fel.)

Skyddsfaktorer

Skyddsfaktorer är personliga eller sociala förhållanden som förmodas minska sannolikheten för – i detta fall – missbruk. De är därför →riskfaktorernas spegelbild. De kan förändra och motverka faktorer som bidrar till negativ utveckling och göra det möjligt för en individ att handskas med negativa livshändelser. Personliga skyddsfaktorer som genomgående nämns i litteraturen är social kompetens, förmåga att lösa problem, att kunna bestämma själv och att kunna fungera av egen kraft, känsla av mening och att kunna planera sin framtid. Exempel på skyddsfaktorer inom familjen är omsorg och stöd, gränssättning, att man tar stor hänsyn till barnen och uppmuntrar deras deltagande och engagemang. Mer generella skyddsfaktorer är att lyckas i skolan och att ha starka band med inrättningar som befrämjar sociala kontakter.

Slutlig målgrupp

Den slutliga målgruppen är den grupp människor som slutligen kommer att dra fördel av insatsen. Man kan antingen vända sig direkt till den slutliga målgruppen eller indirekt via den →intermediära målgruppen. När man identifierar den slutliga målgruppen kan man välja två olika inriktningar: begreppet riskpopulation eller begreppet population med behov. Den första täcker in en del av befolkningen som med hög sannolikhet kommer att utveckla missbruk (t.ex. barn med föräldrar eller syskon som är beroende av droger). I motsats till detta avses med termen "population med behov" en enhetlig målgrupp med specifika kännetecken (t.ex. alla i årskurs 9).

Statistiska metoder

Beroende på typ av data finns det ett antal olika statistiska metoder som skall användas när man jämför grupper. Exempel på metoder för att jämföra grupper med två variabler är chi-kvadrat-test, t-test och ANOVA-test (ANalysis Of Variance). Metoder för fler än två beroende variabler kallas "multivariate

comparisons”, och ett exempel på en sådan metod är MANOVA-test (Multivariate ANalysis Of VAriance).

För att analysera upprepade mätningar (t.ex. →för- och efterundersökningar) skall man använda statistiska metoder som passar till beroende variabler. Det innebär att chi-kvadrat-test inte kan användas.

För att jämföra data från resultat med data från förfarandet skall man använda “regressionsanalys”. Denna metod avgör t.ex. om effekterna av en insats beror på sättet som den genomfördes på och i så fall i vilken utsträckning.

Chi-kvadrat-test

Chi-kvadrat-testet används för att jämföra data från två eller flera olika grupper. Det kan användas för kategorivariabler som kön (i motsats till kontinuerliga variabler som ålder). Testet omvandlar en variabel till kategorier och beräknar en chi-kvadrat-statistik. Den på så sätt beräknade statistiken ger information om huruvida grupperna är jämförbara eller om de är signifikant olika.

T-test

T-testet kontrollerar om medeltalet för en variabel för personer i en grupp skiljer sig signifikant från det i kontrollgruppen, och det kan användas på stickprov som är oberoende eller beroende av varandra.

ANOVA-test (Analysis of variance)

ANOVA-test används för att undersöka skillnader som finns i två eller flera oberoende grupper, genom att analysera hur osannolik en observerad skillnad skulle vara i en uppsättning slumpmässigt utvalda stickprov från en enstaka population.

Strukturella förändringar

Den strukturella metoden syftar till att förändra miljön – även den sociala miljön – så att människorna blir mer benägna att bete sig på ett mer önskvärt sätt. Strukturella metoder innefattar projekt som arbetar med drogrelaterade sociala problem, rådgivningscentrum för familjerådgivning samt drogfria alternativ som ungdomsgårdar och idrottsanläggningar.

Systematiskt fel

Med systematiskt fel menas alla typer av oplanerade och ofta inte uppmärksammade variationer som inträffar medan man samlar in uppgifterna och som kan vara till nackdel för resultaten av utvärderingen. Ett exempel på systematiskt fel är i vilken mån endast särskilda undergrupper ur den avsedda målgruppen deltar i insatsen (exempelvis bara barn som är särskilt motiverade). En sådan stickprovsgrupp är “skev” och resultaten kan vara värdelösa. Systematiskt fel kan också vara en följd av →bortfall och logiska misstag i utformandet av utvärderingen.

Trohet

Tillsammans med →följsamhet och →nyttänkande är trohet en aspekt på programmets genomförande. Trohet mäter om programmet genomfördes som det ursprungligen utformades, dvs. hur troget man följde planen. Den kan mätas antingen genom att en utvärderare gör en subjektiv bedömning eller genom en mer objektiv dokumentation av tillvägagångssätten, t.ex. genomförandet av det antal sammankomster som behövdes.

Täckning

Med täckning menar man i hur hög grad en insats når sin avsedda →målgrupp. Det kan definieras som förhållandet mellan antalet faktiska deltagare och antalet avsedda deltagare och låg täckning kan öka det →systematiska felet.

Uppgifternas kvalitet

Kvaliteten på uppgifterna bestämmer hur utvärderingen fortskrider och vilka statistiska metoder som kan användas. Dessa statistiska metoder grupperas som "skalor".

Den enklaste skalan är nominalskalan. I en nominalskala systematiserar man bara saker och händelser som manlig/kvinnlig, rökare/icke-rökare osv. Dessa uppgifter kan exempelvis analyseras med →chi-kvadratmetoden.

Nästa nivå är ordinalskalan. Den rangordnar saker och händelser (t.ex. 1=mycket dålig, 2=dålig, 3=bra, 4=mycket bra), men det går inte att lägga till, dra ifrån, multiplicera eller dividera antal i en ordinalskala. De tendenser som mäts med denna typ av skala är därför typvärde snarare än medelvärde. Ordinaldata kan analyseras genom tekniker som Mann-Whitney U-Test eller Wilcoxon-test.

Nästa nivå är "intervallskalan". En intervallskala gör det möjligt att säga hur långt ifrån varandra poängen är, eftersom varje enhet på skalan är av en bestämd storlek (t.ex. grader Celsius). Intervalldata kan analyseras genom →t-test eller →ANOVA-test (Variansanalys).

Den högsta nivån är "proportionsskalan". Den innehåller en sann nollpunkt, vilket innebär att förhållandet mellan två skalstreck är detsamma, t.ex. höjd eller vikt. Data inom samhällsvetenskap är oftast på nominal eller ordinal nivå, ibland på intervallnivå och nästan aldrig på proportionsnivå.

Utformning

Utformningen är en plan som indicerar hur ofta, när och från vem information skall samlas in under loppet av en utvärdering. Det är viktigt med en bra utformning om resultaten av utvärderingen skall kunna användas i framtiden. En utformning med åtminstone en försöksgrupp och en →kontrollgrupp kallas →kontrollgruppsdesign; vid en →tid—serie-design används bara en försöksgrupp men åtminstone tre insamlingar av uppgifter; →för- och

eftermätningar är en utformning där man inte använder någon kontrollgrupp eller tid—serie-analys.

Utformning av kontrollgruppen

Vid utformningen av kontrollgruppen (eller "experimentell utformning") jämförs de uppgifter som man får från →kontrollgruppen med resultaten från försöksgruppen för att identifiera skillnaderna i de variabler som insatsen avser att förändra. Det finns två sätt att utforma kontrollgruppen: en "riktig" experimentell utformning och en halvexperimentell utformning. Den första innebär att gruppdeltagarna väljs ut slumpmässigt. För att vara säker på att valet är slumpmässigt skall varje person eller varje befolkningsgrupp i en målpopulation ha samma möjlighet att väljas ut till antingen försöksgruppen eller kontrollgruppen. Detta anses vara det bästa tillvägagångssättet eftersom det undviker systematiska skillnader (t.ex. →selektionseffekt, →systematiska fel) mellan grupperna och det ökar resultatens validitet. Eftersom randomisering är ett dyrt tillvägagångssätt används det sällan när man utvärderar förebyggande insatser. I stället använder man ofta en halvexperimentell utformning där människor väljs ut till grupper på annat sätt t.ex. genom att matchas (man väljer en kontrollgrupp som påminner om försöksgruppen).

Utvärderare

Den person som fungerar som utvärderare skall vara insatt i planering av utvärdering, samhällsvetenskaplig forskningsmetodik, statistiska metoder och näraliggande problem. Dessa personer skall ha tillräckliga kunskaper i statistik för att analysera uppgifter som samlats in när insatsen genomfördes och kunna använda särskilda dataprogram (t.ex. SPSS, SAS). Eftersom systematisk utvärdering grundar sig på samhällsvetenskaplig forskning, har många specialister på utvärdering också en grundläggande samhällsvetenskaplig utbildning.

Det finns två basmodeller för utvärderarens förhållande till den organisation som utför insatsen – de kan göra en "intern utvärdering" (dvs. själva vara en del av den organisation som genomför insatsen) eller en "extern utvärdering" (de kanske arbetar för ett forskningsinstitut, en konsultbyrå eller ett universitet). Båda möjligheterna har för- och nackdelar. Eftersom interna utvärderare har bättre tillgång till programmets personal och administration, kan de vara mer insatta i insatsen än en extern utvärderare. En extern utvärderare kommer att gå miste om en hel del informell information. Om utvärderaren är intern är personalen ofta mer benägen att ägna tid åt utvärderingen och att erkänna problem och utbyta förtroenden, eftersom man känner och litar på utvärderaren. Resultatet av utvärderingen kan också delges personalen på ett enklare och mer informellt sätt. En klar nackdel för en intern utvärderare kan vara bristen på objektivitet eftersom han/hon dels är beroende av organisationen, dels har ett personligt förhållande till programmets personal.

Interna och externa utvärderare kan genomföra alla tre typerna av utvärdering, nämligen utvärdering av planeringen, förfarandet och resultaten. Det finns

emellertid vissa situationer som lämpar sig bäst för den ena eller den andra typen av utvärderare. Att utvärdera planeringen och förfarandet kan vara mer lämpligt för en intern utvärderare, medan utvärdering av resultatet kan utföras bättre av en extern utvärderare.

Validitet

Validitet, →reliabilitet och →objektivitet är viktiga indikatorer på ett instruments kvalitet. Bedömningar av validitet ger svar på frågan om ett instrument verkligen mäter vad du vill veta och om det är riktigt.

Litteratur

Den litteratur som anges nedan avser inte att vara en fullständig översikt över litteratur om utvärdering. De artiklar och böcker som nämns är snarare sådana som var användbara källor när riktlinjerna utformades. De som är markerade med en asterisk (*) ansågs vara särskilt användbara för att genomföra en utvärdering.

- Braverman, M. (1989) *Evaluating health promotion programs*. San Francisco: Jossey-Bass Inc.
- Bruvold, W. (1993) "A meta-analysis of adolescent smoking prevention programs", *American Journal of Public Health*, 83 (6), 872-880.
- Card, J. *et al* (1992) "Planning an evaluation and estimating its cost", *Evaluation and the Professionals*, 15 (4), 75-89.
- Collins, L. och Seitz, L. (1994) *Advances in data analysis for prevention insats*. NIDA research monograph, Rockville: NIDA.
- Conrad, K. *et al* (1991) "Threats to internal validity in worksite health promotion programme research: common problems and possible solutions", *American Journal of Health Promotion*, 6 (2), 112-122.
- Dryfoos, J. (1993) "Lessons from evaluation of prevention programs", *Prevention Evaluation Report*, 1 (1), 2-3.
- Elder, J. *et al* (1994) "CATCH: "Process evaluation of environmental factors and programs", *Hälsoutbildningen Quarterly*, 2, 107-127.
- *Fitz-Gibbon, C. och Morris, L. (1988) *How to analyze data (second edition)*, Beverly Hills: Sage.
- *Fitz-Gibbon, C. och Morris, L. (1989) *How to design a program evaluation (third edition)*, Beverly Hills: Sage.
- Hansen, W. *et al* (1991) "Program integrity as a moderator of prevention programme effectiveness: results for fifth grade students in the adolescent alcohol prevention trial", *Journal of Studies on Alcohol*, 52 (6), 568-579.
- Hansen, W. (1996) "Pilot test results comparing the All Stars Program with seventh grade DARE: program integrity and mediating variable analysis", *Substance Use & Misuse*, 31 (10), 1359-1377.
- *Henerson, M. *et al* (1988) *How to measure attitudes (second edition)*, Beverly Hills: Sage.
- *Herman, J. *et al* (1989) *Evaluator's handbook (third edition)*, Beverly Hills: Sage.
- Hughes, J. och Sullivan, K. (1988) "Critical reviews, outcome assesment in social skills training with children", *Journal of School Psychology*, 26, 167-183.
- *King, J. *et al* (1988) *How to assess program implementation (second edition)*, Beverly Hills: Sage.

- Klepp, K. *et al* (1993) "Ten-year follow-up of the Oslo Youth Study Smoking Prevention Programme", *Preventive Medicine*, 22, 453-462.
- Meyer, A. *et al* (1993) "Balancing the priorities of evaluation with the priorities of the setting: a focus on positive youth development programmes in school settings", *The Journal of Primary Prevention*, 14 (2), 95-113.
- Morgan, M. (under tryck) Towards the development of an instrument bank for the evaluation of prevention, Lissabon: EMCDDA.
- *Morris, L. *et al* (1988) How to measure performance and use tests (second edition), Beverly Hills: Sage.
- *Morris, L. *et al* (1988) How to communicate evaluation findings (second edition), Beverly Hills: Sage.
- Muthen, B. och J'reskog, K. (1983) "Selectivity problems in quasi-experimental studies", *Evaluation Quarterly*, 7 (2), 139-174.
- NIDA (1997) Preventing drug use among children and adolescents - a research-based guide, Rockville: NIDA.
- *Patton, M. (1989) How to use qualitative methods in evaluation (third edition), Beverly Hills: Sage.
- Pentz, M. *et al* (1990) "Effects of program implementation on adolescent drug use behavior", *Evaluation Review*, 14 (3), 264-289.
- Pentz, M. och Trebow, E. (1991) "Implementation issues in drug abuse prevention research", in Leukefeld, D. och Bukoski, W. (red) *Drug abuse prevention insats research: methodological issues*, Rockville: NIDA.
- *Rossi, P. och Freeman, H. (1982) *Evaluation - a systematic approach (second edition)*, Beverly Hills: Sage.
- Scheirer, M. och Rezmovic, E. (1983) "Measuring the degree of programme implementation", *Evaluation Review*, 7 (5), 599-633.
- Schinke, S. *et al* (1991) Substance abuse in children and adolescents, Beverly Hills: Sage.
- Scriven, M. (1991) *Evaluation thesaurus (fourth edition)*, Beverly Hills: Sage.
- *Stecher, B. och Davis, W. (1988) *How to focus an evaluation (second edition)*, Beverly Hills: Sage.
- Sloboda, Z. och David, S. (1997) Preventing drug use among children and adolescents. A research based guide, Rockville: NIDA.
- Steckler, A. *et al* (1992) "Toward integrating qualitative and quantitative methods: an introduction", *Hälsoutbildningen Quarterly*, 19 (1), 1-8.
- Stufflebeam, D. (1995) The Personal Evaluation Standards. How to assess systems for evaluation educators (sixth edition), Newbury Park: Corwin.
- Tobler, N. (1986) "Meta-analysis of 143 adolescent drug prevention programmes: quantitative outcome results of programme participants

- compared to a control or comparison group", *Journal of Drug Abuse*, 16 (4), 537-567.
- Torabi, M. (1993) "General standards for educational evaluations", *Health Values*, 17 (4), 57-59.
- Uhl, A. (1997a) "Probleme bei der Evaluation von Präventionsmaßnahmen im Suchtbereich", *Wiener Zeitschrift für Suchtforschung*, 20, under tryck.
- Uhl, A. (1997b) "Evaluation of primary prevention in the field of illicit drugs: definitions - concepts - problems", in Springer, A. och Uhl, A. (Eds) *Evaluation research in regard to primary prevention of drug abuse*, Brussels: European Commission.
- Vaeth, P. *et al* (1995) "Examining the link between provider roles and program development: findings from a process evaluation of a community-based prevention program", *The Journal of Primary Prevention*, 16 (1), 55-73.
- Van der Stel, J. (Ed.) (1998) "Alcohol, Drugs and Tobacco" Handbook Prevention, Pompidou Group, Council of Europe, Jellinek Consultancy Amsterdam.
- Wagner, E. och Guild, P.A. (1989) "Primer on evaluation methods: choosing a strategy", *American Journal of Health Promotion*, 4 (2), 134-139.